

# **Primera aproximació interpretativa de l'àmbit A7 de la residència fortificada de la primera edat del ferro de Sant Jaume (Alcanar, Montsià)**



UNIVERSITAT<sub>DE</sub>  
BARCELONA

TREBALL DE FINAL DE GRAU D'ARQUEOLOGIA

**Alumna:** Mariona Arnó Otín

**NIUB:** 18024510

Bloc de Prehistòria i Protohistòria

**Tutor:** David Garcia i Rubert

### **Resum:**

Amb el present treball es té la voluntat de proposar una primera aproximació interpretativa sobre la funcionalitat de l'àmbit 7 com un petit espai sacre dins de la residència fortificada de Sant Jaume (Alcanar, Montsià). La proposta s'ha basat en l'anàlisi de la informació recollida en les excavacions de l'àmbit, sobretot a partir de les ceràmiques a mà documentades al nivell de circulació, i de la profunda recerca bibliografia d'espais sacres fenicis i indígenes.

Els resultats de l'estudi han proporcionat informació que han ajudat adquirir una millor comprensió tant de la residència com del sistema jeràrquic del Complex Sant Jaume.

**Paraules clau:** espais sacres, religió fenícia, religió indígena, ceràmica a mà, protohistòria.

### **Abstract:**

The current essay is seeking to suggest a first interpretative approximation about the usefulness of room 7 as a little sacred space inside the fortified residence of Sant Jaume (Alcanar, Montsià).

The suggestion is based on the analysis of the information gathered on the excavations of the room specially based on the handmade pottery recorded on the circulation level, and the exhaustive bibliographic research of Phoenician and native sacred spaces.

The study results gave helpful information to gain a better comprehension of the residence and about the hierarchy system of the Sant Jaume Complex.

**Key words:** Sacred spaces, Phoenician religion, native religion, handmade pottery, protohistory.

## **Sumari**

1.	Introducció .....	3
2.	Objectius i metodologia .....	4
3.	Contextualització.....	7
3.1.	La primera edat del ferro a les Terres del Sènia .....	7
3.2.	El Complex Sant Jaume .....	11
3.3.	La residència fortificada de Sant Jaume .....	14
4.	L'Àmbit 7 .....	16
4.1.	Treballs d'excavació .....	16
4.2.	Paràmetres generals .....	17
4.3.	Seqüència estratigràfica .....	17
4.4.	Estructures.....	18
5.	Discussió.....	20
6.	La qüestió política .....	45
7.	Conclusions .....	51
8.	Annexos.....	54
9.	Agraïments .....	79
10.	Bibliografia.....	79
11.	Webgrafia .....	86

## 1. Introducció

Quan el Dr. David Garcia i Rubert em va plantejar el possible tema d'estudi per al TFG, ni ell ni jo ens imaginàvem la gran evolució que aquest faria ni què comportaria a nivell d'interpretació del jaciment de la primera edat del ferro de Sant Jaume (Alcanar, Montsià). En un primer moment, aquest TFG tenia com a finalitat l'estudi integral dels vasos ceràmics realitzats a mà recuperats a l'àmbit 7 (a partir d'ara A7) de la residència fortificada de Sant Jaume, amb l'objectiu d'establir-hi una funcionalitat. A mesura que el treball anava evolucionant, l'objectiu principal i els interessos van anar canviant, fins a tal punt que, gairebé sense adonar-nos, el TFG s'anava orientant a valorar, a partir de paral·lelismes i de les ceràmiques a mà estudiades, la possibilitat que l'A7 pogués haver estat un espai sacre de la residència.

En paral·lel, l'esclat de la pandèmia pel COVID-19 i l'establiment del confinament i del tancament d'edificis públics va comportar que a partir d'un determinat moment no tinguéssim accés a les ceràmiques que calia estudiar, tot i que des de novembre del 2019 ja estàvem treballant amb elles al laboratori. Així doncs, per tot plegat vam haver de plantejar a mig procés un canvi d'orientació del treball. Arribats a aquest punt, el treball s'ha centrat a construir una primera aproximació interpretativa sobre la funcionalitat d'A7 de Sant Jaume i sobre l'ús de la religió, ideologia i creences com a fonts de poder per part de l'elit resident a Sant Jaume sobre la comunitat del Complex Sant Jaume (a partir d'ara CSJ).

La identificació de la funcionalitat dels espais és una de les tasques més essencials, més complexes i que requereixen més dedicació a les arqueòlogues i als arqueòlegs. Aquestes tasques inclouen el reconeixement i estudi d'estructures i de materials arqueològics que es van documentant, les tasques de laboratori, de recerca bibliogràfica i de paral·lelismes en jaciments i la necessitat de disposar d'un bon fons teòric amb què posar llum en termes d'interpretació.

Mentiria si digués que ha estat un camí fàcil, tenint en compte que els meus coneixements no anaven inicialment més enllà de les característiques principals de l'A7, degut a què hi he estat excavant les dues campanyes que he treballat a Sant Jaume. Els moments d'estrès i frustració han estat presents en diferents temps del treball, sobretot quan no podia avançar en la part pràctica al laboratori, primer a causa

de l'espai reduït del que disposava i, posteriorment, pel confinament obligat a resultes del COVID-19; una altra raó d'estrès va ser quan em vaig adonar que havia de buscar un nou plantejament per al TFG que substituís les tasques de laboratori. Tot això em portava a pensar que no podria abastir tota la feina que volia complir. Si més no, els moments de satisfacció han tingut més pes, a mesura que el meu treball començava a donar els seus fruits. Aquests moments han estat un dels motius que em donaven forces per continuar.

Sens dubte, el projecte m'ha ajudat a evolucionar professionalment com arqueòloga, ja que ha estat una gran oportunitat per posar en pràctica tot allò que he après durant els meus estudis al grau d'Arqueologia. A més he pogut conèixer en primera persona els moments de dificultats, esforços i satisfaccions que un treball de recerca comporta. Val a dir que he estat molt afortunada de poder realitzar tota la feina com a membre del GRAP (Grup de Recerca en Arqueologia Protohistòrica) i dedicar-me al que a mi m'agrada: la recerca i la ceràmica a mà protohistòrica.

## 2. Objectius i metodologia

La residència fortificada de Sant Jaume és un jaciment complex i singular que ens aporta informació notable i de qualitat sobre aspectes fins ara poc o gens coneguts de la societat, economia i comerç dels antics habitants de l'àrea de les terres del Sénia i de l'Ebre durant la primera edat del ferro (VIII-mitjans del VI aC aprox.). Actualment, és interpretat com la gran residència d'un cabdill local. A més, sabem que des d'allí s'hauria establert una relació directa amb els agents comercials fenicis, com testimonia la gran quantitat de materialitat fenícia recuperada durant els treballs arqueològics.

L'àmbit A7 és un espai situat al centre del jaciment i que ja ha estat excavat pràcticament en tota la seva integritat. Els resultats de les diverses intervencions efectuades en aquest espai han estat molt rics i singulars, tant per la varietat dels materials mobles com per la dels immobles, a més del seu alt grau de conservació. Des de la primera campanya en què es va començar a treballar, però, la seva funcionalitat ha resultat molt incerta, i és per això que a mida que els treballs avançaven es van anar plantejant diverses hipòtesis interpretatives provisionals. Nou anys després d'aquells primers treballs, considerem que disposem de suficients dades com per a poder

començar a plantejar una hipòtesi molt més ferma. I l'objectiu principal del nostre treball consisteix precisament en això: plantejar, tot proposant l'anàlisi i l'argumentari bàsic suficient, la hipòtesi que l'A7 podria haver funcionat com un petit espai sacre en el si d'aquesta gran residència.

Tanmateix, convé indicar que aquest TFG forma part d'un projecte global i de major abast, com és la realització de l'estudi integral d'A7. El marc limitat d'un TFG no permet assumir aquest estudi integral per les dimensions que això implica, però sí endegar-lo i posar-ne els primers fonaments, una tasca que desenvolupem en col·laboració amb el GRAP, grup de recerca de la UB del qual formem part. Els primers passos que donem aquí són, en aquest sentit, una reflexió general sobre aspectes interpretatius funcionals de l'espai i l'inici de l'estudi dels materials mobles i, més concretament, dels vasos a mà directament relacionats amb el nivell de circulació del pis inferior d'A7 (que, per altra banda, són els que més ens poden ajudar en l'exploració de la funcionalitat de l'espai).

Per assolir tot plegat vam plantejar una estratègia d'acció en diversos fronts. En aquest sentit, encara que finalment no es va poder dur a terme, ha estat necessari per exemple desenvolupar un volum de feina important al laboratori d'arqueologia, la qual explicarem a continuació.

En un segon nivell de definició, els objectius específics són els següents:

- Recopilar tota la informació generada com a resultat de l'excavació d'A7 i efectuar una descripció general d'aquests treballs i de l'àmbit en el seu conjunt. Això té com a finalitat disposar d'una bona base sobre la qual poder treballar amb posterioritat. Hi presentarem, per tant, els treballs d'excavació que s'hi han dut a terme des de la primera intervenció l'any 2011; els paràmetres generals de l'espai, és a dir, les seves mesures, orientació i característiques morfològiques d'interès; la seqüència estratigràfica general, explicant-la molt resumidament i esmentant els materials més rellevants que es van recuperar i, finalment, les estructures que hi formaven part.
- Realitzar una primera aproximació a l'estudi d'un conjunt de vasos ceràmics a mà, en total 11, relacionats amb el nivell de circulació de l'àmbit. Aquests van ser recuperats al jaciment *in-situ* gairebé en tota la seva totalitat i extrets en bloc amb

la màxima precaució, amb la finalitat de poder-ne realitzar una anàlisi integral. Aquesta part de l'estudi s'ha dut a terme al Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona i ha contemplat la presa de mostres per tal de desenvolupar una bateria analítica diversa i el més exhaustiva possible.

Concretament, les tasques que vaig poder realitzar fins el confinament obligat per la COVID-19 van consistir en primer lloc en l'extracció de les mostres, destinades, en cada cas, a l'estudi arqueomètric de provenença de la ceràmica, l'anàlisi de residus, el palinològic, el de midons i el d'IR. Cada aproximació analítica requereix un tipus de mostra diferent, obtingudes, també, de maneres diferents. És per això que aquesta part de l'estudi es va dur a terme seguint les directius que ens van assenyalar en cada cas els professionals de cada matèria, amb l'objectiu sobretot d'evitar una possible contaminació de les mostres i poder documentar la informació que pogués interferir en el resultat d'aquestes.

A continuació, l'últim pas que vam poder dur a terme va ser la reintegració de gairebé 9 peces. Els passos següents que teníem la intenció de realitzar eren: el seu registre documental, tant en dibuix com en fotografia (en aquest últim cas, hagués estat necessària la utilització de programaris específics, com ara Photoshop) i finalment, l'estudi tipològic-formal de cada peça, el qual hagués abastat des de la comprovació del siglat i l'obtenció de totes les dades associades (identificació i localització, descripció general, dimensions, tecnologia de producció, etc.) fins a la seva descripció, inventariat i classificació tipològica.

La informació recollida hauria estat introduïda finalment en una base de dades creada específicament, en format File Maker.

- Proposar una primera aproximació interpretativa sobre la funcionalitat de l'àmbit a partir dels resultats dels treballs anteriorment esmentats i de la profunda recerca bibliogràfica realitzada en relació a espais amb funcionalitat sacre de l'àmbit peninsular en contextos arqueològics afins crono-culturalment, tant de jaciments fenicis com indígenes, amb la finalitat de poder observar possibles similituds amb la materialitat i estructures d'A7.

A més, amb els resultats obtinguts, tenim com a objectiu plantejar una nova qüestió política de l'elit de Sant Jaume on hi tingués lloc l'eventual ritualitat/culte de l'A7.

Val a dir que en relació a tot plegat ens plantejàvem, ja des del principi, acabar generant una primera versió d'un discurs en clau històrica, fonamentat en una base de dades contrastada i que hauria de permetre comprendre millor el paper de Sant Jaume en el marc tant del CSJ com del conjunt del territori vertebrat pel riu Sénia. Un dels aspectes a valorar en aquest sentit era, un cop falcada suficientment la hipòtesi interpretativa d'A7 en relació a activitats de caire cultural, explorar si el contacte amb el món fenici, que ja havia mostrat amb anterioritat nombroses i notables evidències en diversos aspectes de l'assentament, arribà fins al punt que els seus habitants adoptaren parcialment o totalment rituals de caire fenici en les seves activitats de culte o bé si aquestes tenien un caràcter més indígena.

### 3. Contextualització

#### 3.1. La primera edat del ferro a les Terres del Sénia

La primera edat de ferro al nord-est de la península Ibèrica (ss. VIII – VI aC aprox.) es diferencia de l'època anterior, l'edat del Bronze, entre molts altres aspectes, per una dinàmica de canvi molt intensa en l'àmbit de les estructures sociopolítiques, per un marc econòmic més complex en el que entraran en joc les relacions amb altres pobles de la Mediterrània, pels nous materials i objectes que tindran al seu abast les diverses comunitats indígenes i pel desenvolupament de la metal·lúrgia del ferro.

Val a dir, malgrat tot, que les primeres evidències de canvi ja són observables durant el Bronze final, el qual es caracteritza en aquests territoris pel desenvolupament dels trets culturals tradicionalment atribuïts als que històricament havien estat denominats Camps d'Urnes (López Cachero, 2006: 21). Aproximadament al voltant de l'any 1000 aC va començar una època de transició lenta, sistemàtica i de constant evolució, on hi van confluïr diversos factors, els quals generaren nous canvis tecnològics, socials, polítics i funeraris que, segons alguns autors, podrien haver estat tramesos per noves poblacions arribades a la península pels Pirineus (Collis, 1989: 51-54). La hipòtesi ha estat notablement reformulada i ampliada posteriorment a partir de més estudis, els



quals esmenten les eventuals direccions i expansions d'aquests pobles pel territori i les possibles causes d'aquestes, com ara les climàtiques (López Cachero i Pons, 2008: 59). Altres autors, en canvi, donen un pes més important als processos evolutius interns. És necessari esmentar en aquest sentit els treballs duts a terme pel GIP (Grup d'Investigació Prehistòrica) de la UdL sobre l'evolució del Bronze a la primera edat del ferro en la zona de l'anomenat Grup del Segre-Cinca. Els estudis han demostrat que durant aquest període les comunitats de la zona van patir canvis interns, com ara l'augment demogràfic o un fort desenvolupament agrícola. Aquests esdeveniments van comportar la intensificació de les relacions entre les comunitats, la qual cosa va desembocar en una major jerarquització interna d'aquestes, com es reflecteix, per exemple, en el jaciment dels Vilars (Arbeca, les Garrigues) [Fig.1]. Així doncs, a diferència de les comunitats de la costa, que experimentaran processos similars però en moments més avançats i possiblement com a resultat del contacte amb el món fenici durant la primera edat del ferro, les comunitats del Grup Segre-Cinca van anar evolucionant en aquest sentit amb anterioritat i a partir de causes internes (GIP, 2003: 250-260; Albizuri *et al.*, 2011: 11-15).

En qualsevol cas, sembla clar que les comunitats humanes d'aquesta àrea del nord-est peninsular haurien evolucionat amb formes i ritmes diferents, depenent, sobretot, del territori on es trobaven. Si més no, en gran part d'aquestes comunitats, els canvis intralocals i les importacions interlocals van ser els que van comportar les característiques de l'època i una nova visió en el desenvolupament de les comunitats (Collis, 1989: 85-89; López Cachero, 2006: 21).

Des d'un punt de vista arqueològic, durant el Bronze final s'aprecia en algunes regions la fundació de nous assentaments. Molts d'ells amb trets propis encara dels moments anteriors, però també és observable l'aparició d'un nou model d'assentament que ha estat denominat *poblat tancat amb espai central*, amb el jaciment de Genó (Aitona, el Segrià) [Fig.2] com a referent paradigmàtic (López Cachero, 2006: 22-24). Aparentment, l'economia d'aquestes comunitats es basava en l'agricultura i la ramaderia, les quals, en la seva essència, no van patir grans canvis: la primera sobretot es dedicava al cultiu de cereals i lleguminoses i la segona a l'obtenció tant de carn com de productes derivats. La cacera, però, encara es continuava practicant.

Pel que fa a l'economia interlocal, durant la transició a la primera edat del ferro s'aprecia un augment del comerç i de l'arribada de nous productes exògens. Es tracta sobretot de determinats metalls i objectes metàl·lics, els quals, en gran part, es localitzen en les necròpolis. De fet, el canvi essencial que permet diferenciar l'edat del Bronze de l'edat del ferro al nord-est peninsular és el desenvolupament de la metal·lúrgia dels objectes de ferro. Val a dir, malgrat tot, que seran molt escassos durant aquests moments primerencs, i que es tracta en general d'ornaments i béns de representació restringits a les elits. La seva presència va anar acompanyada de la dinàmica d'intercanvi amb els fenicis, que mostra la presència de les àmfores fenícies, que podrien contenir tant vi com oli i, en molta menor mesura, vaixel·la tradicional fenícia, entre altres objectes (Collis, 1989: 87; López Cachero, 2006: 24-26). Alguns d'aquests elements, i d'altres, van actuar com a factors que en alguns territoris van produir canvis sociopolítics que van comportar un augment de la jerarquització dins de les comunitats, amb l'aparició de *Big Men* i de cabdills (López Cachero, 2006: 34-36). Cal esmentar que actualment el moment d'inici de la primera edat del ferro i l'arribada del metall és un tema de debat molt interessant per les diverses propostes dels investigadors, moltes vegades poc coincidents. En general, però, es considera que l'edat del ferro començaria al voltant del 800 ane. Sí que existeix un major consens a l'hora d'establir el final del període, a mitjans del segle VI ane, marcat per l'aturada del comerç fenici i l'aparició d'objectes considerats ja propis de la Cultura Ibèrica (Bea *et al.*, 2008: 138-139).

A les Terres del Sènia (sud de la comarca del Montsià i nord del Baix Maestrat) s'han identificat nombrosos nuclis de nova planta que haurien estat funcionant durant la primera edat del ferro, en un territori que ocupa uns 1000 km<sup>2</sup>, delimitat pel mar Mediterrani i per diverses serres de Catalunya i del País Valencià que l'envolten (Bea *et al.*, 2008: 137; Garcia i Rubert, 2011: 332). Els assentaments es troben dispersats al llarg de tot el territori. Un dels punts de més concentració és la desembocadura del riu Sènia. Alguns d'aquests assentaments són el Puig de la Nau (Benicarló, Baix Maestrat), Sant Jaume (Alcanar, Montsià), la Moleta del Remei (Alcanar, Montsià) o el Puig de la Misericòrdia (Vinaròs, Baix Maestrat) (Garcia i Rubert *et al.*, 2016: 71) [Fig.3].

Encara que són molts els jaciments dels què es té notícia, són molt pocs els estudiats amb profunditat, fet que provoca l'escàs coneixement que tenim de les relacions entre

ells (Garcia i Rubert, 2011: 333). Es constata l'existència d'agrupaments d'assentaments formats per diversos nuclis de mida, organització i funcionalitat diferents, i hom ha proposat que aquestes agrupacions responguin a raons de caire social, polític i econòmic. Seria el cas del CSJ [Fig.4]. L'existència d'aquestes entitats polítiques supralocals representa una novetat a les terres del Sénia, i serien el resultat del desenvolupament sociopolític generat pels canvis que es van produir durant el transit entre el Bronze final i la primera edat del ferro (Garcia i Rubert, 2015: 224). Tot apunta que una part d'aquests canvis hauria generat el desenvolupament d'alguns cabdillatges incipients i, per tant, sistemes jeràrquics simples (Garcia i Rubert, 2015: 224). L'arribada a la zona dels comerciants fenicis hauria estat un dels factors més importants que haurien actuat com a estimuladors de la generació dels nous sistemes sociopolítics, encara que alguns autors afirmen que les societats indígenes ja es trobaven prèviament en una situació dinàmica de canvis socials, polítics i econòmics (Bea *et al.*, 2008: 135, 147-148).

Tots els assentaments de la zona amb fases d'ocupació d'aquest període són de creació *ex novo* i es van fundar d'una manera sobtada, aparentment seguint un mateix patró: conformant petites agrupacions de nuclis, ocupant, generalment, llocs elevats i a partir d'un sistema constructiu similar. Presentarien un alt grau de desenvolupament social i polític, comparat amb altres assentaments precedents de la zona i de l'entorn immediat. Per aquest motiu, alguns investigadors afirmen que la seva fundació vindria donada per l'arribada de comunitats que ja estaven assentades en zones properes durant el Bronze final (Bea *et al.*, 2008: 147-148; Garcia i Rubert, 2015).

Un altre tret característic que comparteixen pràcticament tots aquests jaciments és la presència de ceràmica fenícia. Ara bé, no en tots s'hi ha trobat la mateixa quantitat: a manera d'exemple, s'observa que un 30% dels fragments ceràmics de Sant Jaume són fenicis, mentre que en canvi, tan sols ho són un 1,16% al Puig de la Nau (Garcia i Rubert, 2015: 230).

Al final de la primera edat del ferro la violència està molt present en les terres del Sénia. De fet, al llarg de tota la primera meitat del segle VI aC es documenten assentaments que han estat destruïts de manera agressiva i abandonats, com ara tot el CSJ (Bea *et al.*, 2008: 150). Els motius, però, no són clars. Tenint en compte que

algunes destruccions ocorren en un moment d'auge del comerç fenici, s'han proposat hipòtesis que esmenten que la violència fou el resultat de conflictes interns, és a dir, dins de la mateixa comunitat, o per conflictes entre comunitats (Bea *et al.*, 2008: 150). En altres casos, les destruccions poden ser el resultat últim de la fi del comerç fenici a la zona.

### 3.2.El Complex Sant Jaume

Al nord de la desembocadura del riu Sénia s'han identificat una sèrie d'assentaments (Garcia i Rubert, 2015: 227) situats a molt poca distància els uns dels altres i amb una datació entre mitjans del segle VII ane i principis del segle VI ane, característics per les seves funcions i per les relacions que, aparentment, van mantenir. Es tracta de la Ferradura, la Cogula, el Castell d'Ulldecona, la Moleta del Remei i Sant Jaume. Són assentaments treballats pel GRAP de la Universitat de Barcelona, que té com a objectiu principal l'estudi del poblament protohistòric a les terres del Sénia (Mateu, 2015: 131). Malgrat no haver estat excavats del tot, les dades disponibles indiquen la possibilitat que tots ells formessin part d'una mateixa entitat política de tipus cabdillatge, l'anomenat Complex Sant Jaume, on cada assentament tindria un format diferent, amb funcions pròpies i complementàries i una localització, organització, estructures i materials acord amb aquests.

Sintetitzem a continuació la informació bàsica referent a cadascun d'aquests nuclis (Garcia i Rubert, 2011: 334-338).

- *La Ferradura*: és un petit assentament de 400m<sup>2</sup> situat sobre un turó de 226 m.s.n.m. (Garcia i Rubert, 2011: 334), amb una única fase d'ocupació que engloba el període que hem esmentat anteriorment. Ha estat excavat en més del 75% de la seva totalitat. Està compost per una sèrie d'onze estances adossades a un mur de tancament. La seva urbanització, la senzillesa arquitectònica i la cultura material que ha proporcionat han fet pensar que seria un petit poblat agricultor que treballaria les terres del voltant. Una altra interpretació, en cap cas incompatible amb l'anterior, és la del control estratègic: es tractaria d'un punt de control de determinades vies de circulació, ja que el jaciment es troba situat en una cruïlla de

dues vies importants. Si acceptéssim aquesta hipòtesi, s'hauria de tenir en compte que l'assentament hauria d'estar sota el control polític d'un altre nucli [Fig.5].

- *La Cogula*: és el jaciment amb la superfície més petita (300m<sup>2</sup>), però amb major altura, de 406m.s.n.m (Garcia i Rubert, 2011: 335). Com l'anterior, només mostra una única fase d'ocupació, del segle VII fins a principis del VI ane. La seva alçada comporta que tingui una visibilitat de 360º, el que permet controlar tot el territori. A més, també es troba en una zona de creuament de vies de comunicació. Encara que ha estat molt afectat per construccions posteriors que han fet malbé part de la seva estratigrafia i estructura, el jaciment ha estat interpretat com una talaia. Novament en aquest cas, si s'acceptés aquesta hipòtesi, això implicaria que un altre assentament n'hauria de tenir el control [Fig.6].
- *El Castell d'Ulldecona*: es troba situat a una altura de 256 m.s.n.m. (Garcia i Rubert 2011: 335). Els materials recuperats en superfície i les estructures indiquen que va estar ocupat durant diverses fases prehistòriques i històriques, incloent-hi l'etapa que tractem. A causa de les ocupacions posteriors, ha estat complicat identificar les estructures i límits de l'assentament de la primera edat del ferro, el que ha provocat que la seva interpretació sigui molt complicada i no es conegui la seva superfície. Malgrat tot, es creu que hauria tingut una funcionalitat de poblat agrari i de punt de control de rutes [Fig.7].
- *La Moleta del Remei*: es localitza sobre el cim de la Moleta, a 209m.s.n.m. La seva orografia pseudo-ovalada va permetre l'establiment d'un assentament de grans dimensions, poc comú en l'època, de gairebé 4000m<sup>2</sup>. Malgrat tot, 1000m<sup>2</sup> van ser gairebé destruïts del tot pels treballs agrícoles efectuats en èpoques posteriors (Garcia i Rubert 2011: 335). A diferència de la majoria dels jaciments, excepte el Castell, no només va estar ocupat en la primera edat del ferro, sinó que també ho va estar en època ibèrica, amb un hiatus ocupacional entre mig (Garcia i Rubert 2011: 336). Gràcies a les excavacions que s'hi ha dut a terme, s'han pogut identificar un seguit d'àmbits (incloent-hi espais domèstics i zones de treball), espais comuns i estructures defensives, que fan un total de 66 espais coneguts. Així doncs, tots aquests espais conformarien una organització urbanística del tipus de

*poblat tancat d'espai central* amb forma d'espiral. Es tractaria d'un poblat on cada família ocuparia un espai domèstic, les quals desenvoluparien diverses activitats productives en altres àmbits, com ara en estables, tallers, etc. Tot el poblat estaria envoltat per una gran muralla. Es calcula que la demografia del poblat devia ser d'entre 300 o 400 persones (Garcia i Rubert 2011: 336) [Fig.8].

- *Sant Jaume*: es troba ubicat dalt d'un turó de 224 m.s.n.m., ocupant una superfície pseudo-circular de 700m<sup>2</sup> (Garcia i Rubert *et al.*, 2016: 13). Encara que només s'ha excavat el 40% del jaciment, s'ha pogut identificar diverses estances que tindrien funcionalitats diferenciades, com ara magatzems, tallers, estables i, segurament, una zona domèstica.

A més, en les diverses campanyes d'excavació que s'hi han dut a terme han aparegut diverses estructures defensives: dues torres, una muralla de doble parament i una complexa entrada amb antemurals (Garcia i Rubert *et al.*, 2016: 89). El fet més sorprenent però, és la quantitat de ceràmica fenícia que ha proporcionat, un total del 30%.

Els treballs desenvolupats interpreten que Sant Jaume hauria estat una gran residència fortificada i aïllada, en la qual hi viuria un/a cabdill/a amb la seva família que tindria un control social i polític de la zona i dels jaciments anteriorment explicats. A més, a partir de l'evidència de la ceràmica fenícia, es creu que l'elit hauria mantingut relacions comercials amb els fenicis que arribaven a la costa. Es pot concloure que el jaciment seria la seu del poder polític del CSJ [Fig.9].

A partir de l'anàlisi global, els investigadors del GRAP proposen que tots cinc jaciments mantenen relacions de dependència i que conformarien una comunitat polinuclear, complexa, supralocal i amb diferències sociopolítiques (Garcia i Rubert, 2011: 348), amb diversos punts de control de les terres, vies, etc., amb possibles petits i grans assentaments on es practicaven treballs agrícoles, la ramaderia i altres activitats productores i de subsistència i, finalment, amb una elit que dirigiria el sistema organitzatiu. Tot això en un territori apte per al conreu, on es té a l'abast diversos cursos hídrics, com ara el riu Sènia o el riu Sec, i on hi ha xarxes viàries naturals que comunicaven els diversos assentaments.

L'arqueologia mostra que tot el complex va ser destruït per un agent extern de manera violenta, fins a tal punt que no va tornar a ser ocupat de manera immediata. Cal tenir en compte, però, que la violència ja era present en el territori, tal i com es pot observar amb la presència d'estructures defensives als jaciments (Garcia i Rubert, 2015: 239).

### 3.3. La residència fortificada de Sant Jaume

La residència fortificada de Sant Jaume es localitza al terme d'Alcanar, concretament a l'extrem sud de la serra del Montsià i a 224 m.s.n.m, entre les partides territorials anomenades *Bassa de Sant Jaume* i *Mas d'en Serrà* (Mateu, 2015: 139). Es troba a 5 quilòmetres al nord de la desembocadura del riu Sénia i a 2 quilòmetres de la costa (Garcia i Rubert *et al.*, 2016: 69).

El jaciment va ser descobert per Ramon Esteban, un veí del poble d'Alcanar, qui va mostrar al GRAP un conjunt de materials trobats en la dècada dels setanta format, entre d'altres, per un *pithos* i un vas trípede, peces significatives per la seva singularitat i que van ajudar a estimar la cronologia del jaciment i conèixer el potencial que tenia (Garcia i Rubert *et al.*, 2016: 13). No va ser fins temps més tard, al 1997, quan s'hi va dur a terme la primera campanya d'excavació arqueològica. Des d'aquell moment, s'hi han realitzat 22 campanyes d'excavació i restauració, amb un 40% aproximadament del jaciment excavat (Mateu, 2015: 133).

Els treballs que s'hi estan duent a terme mostren que el jaciment va estar ocupat durant un període curt, des de mitjans del segle VII fins a principis del VI a.n.e, quan va ser destruït a causa d'un incendi, la qual cosa va comportar el seu total abandonament (Garcia i Rubert *et al.*, 2016: 13). L'incendi és simultani als ocorreguts a la resta d'assentaments controlats per Sant Jaume i, per tant, s'interpreta que va ser conseqüència d'un conflicte entre comunitats veïnes. Malgrat tot, el seu abandonament absolut, l'incendi i altres factors com els materials i tècniques d'edificació han provocat que el seu grau de conservació sigui molt elevat, tant pel que fa a les estructures com als materials arqueològics.

Com ja hem esmentat, el jaciment és interpretat com una gran residència fortificada aïllada i centre polític del CSJ, liderat per un cabdill/a que tindria el control tant dels

assentaments que hi formen part com dels productes exògens d'origen fenici que arribaven des de la Mediterrània. Des d'aquí es gestionaria la redistribució de productes i materials obtinguts d'aquestes relacions comercials amb les comunitats indígenes de l'interior del territori. De la mateixa manera, també es controlarien les vies de comunicació que connectaven els diversos assentaments. A més, com ja hem esmentat, al jaciment s'hi ha recuperat un gran nombre de ceràmiques a torn relacionades amb el comerç fenici, que van acompanyades d'un lot majoritari de ceràmica a mà, relacionada, tradicionalment, amb produccions indígenes. Altres materials arqueològics d'interès recuperats han estat els objectes de bronze, com penjolls o un *simpulum*, o alguns objectes de ferro, com un ganivet o destrals (Garcia i Rubert, 2011: 337).

Els treball desenvolupats fins al moment mostren que Sant Jaume presenta una planta pseudo-circular, però amb morfologia rectilínia a l'extrem nord (Mateu, 2015: 135). La construcció dels murs es va realitzar a partir de la tècnica de la maçoneria, utilitzant blocs de roca irregulars units entre ells amb terra crua. El seu interior estaria compost per 25 àmbits de dimensions, morfologies i orientacions diferents, però tots ells amb un pis superior (si més no, en els àmbits excavats fins ara) (Mateu, 2015: 136), 4 passadissos que organitzarien el jaciment i donarien accés als àmbits, 1 distribuïdor, 1 accés, i, finalment 2 torres [Fig.10].

A partir de les troballes materials i de l'estructura s'interpreta que aquest interior estaria dividit en dues àrees: una seria de caràcter més pública/representativa, situada a la part més externa, i una altra de caràcter privat, a la part més interna. Fins ara, els àmbits que han estat més treballats han estat els del sector 1, situat en el terç septentrional i compost per un seguit d'àmbits (a banda de C1, la muralla, les dues torres i els antemurals de l'accés) d'estructures i dimensions similars: A1, A2, A3, A4, A5, A8 i A9 (Gracia *et al.*, 2016: 89; Barrachina *et al.*, 2014: 33). Tal i com hem fet esment, aquests serien de caràcter més públic i s'interpreta que la planta inferior serien estables o espais dedicats al processament de productes agropecuaris, mentre que la planta superior seria utilitzada com a magatzem de productes manufacturats, matèries primeres i altres objectes (Barrachina *et al.*, 2014: 34).

El sistema de defensa que presenta és molt singular tenint en compte l'època que va estar en funcionament. Es basa en una gran muralla de doble parament d'entre 1,50m



i 4m d'amplada, dues torres quadrades amb un reforç frontal de morfologia curvilínia, situades en cada un dels extrems de la part rectilínia i un complex accés, l'únic en tot el jaciment, amb avantmurals que va ser reformat en un moment determinat per maximitzar la protecció al jaciment (Garcia i Rubert 2011: 336; 2015: 235; Mateu, 2015: 137).

## 4. L'Àmbit 7

### 4.1. Treballs d'excavació

L'àmbit 7 s'ha anat excavant al llarg de 8 campanyes: la 15/2011, la 16/2012, la 17/2013, la 18/2015, la 19/2016, la 20/2017, la 21/2018 i la 22/2019. Els treballs que s'hi ha dut a terme han estat lents a causa de l'abundant material arqueològic que s'anava recuperant. Com a contrapartida d'aquesta extrema lentitud, però, aquests treballs han estat molt precisos i la seva anàlisi està permetent obtenir una gran quantitat de dades suplementàries.

Ja a la primera campanya es va poder definir els límits de l'àmbit gràcies a l'extracció del nivell superficial. Durant la mateixa campanya també es va esgotar el nivell inferior i es va començar amb el següent. Aquest últim nivell, l'UE 2014, ha estat el que ha comportat més temps i feina de treball, a causa de la quantitat de material arqueològic que atresorava i per l'aparició de noves estructures que, tot plegat, obligaven a dur a terme una metodologia d'excavació molt acurada. Tots aquests factors van comportar un treball d'excavació molt meticulós, el qual va implicar fins i tot la utilització de taulons sobre-elevats amb la finalitat de poder treballar el nivell sense entrar a l'interior de l'àmbit, i la utilització d'una aspiradora de pols per accedir a tots els punts d'aquest. Així doncs, durant les següents campanyes d'excavació, es va anar excavant la UE 2014, en ocasions agafant-hi mostres de sediment, fins a exhaurir-lo a la campanya 21/2018.

Els treballs d'excavació de la campanya 21/2018 i 22/2019 han estat més àgils. Durant la campanya 21/2018 es va documentar l'existència d'una estructura de combustió (FET2002) [Fig.11] i, a més, es van anar extraient els materials arqueològics que, eventualment, reposaven sobre el paviment (UE2025) [Fig.12], intentant recuperar-los amb tota la seva integritat. Finalment, l'última campanya, la 22/2019, es va centrar

en la recuperació de diversos elements de terra crua i en l'excavació i estudi de la banqueta (FET2003) [Fig.13] documentada durant la campanya 18/2015, a més de l'extracció de mostres de la llar de foc, destinades a la realització de diverses analítiques.

Actualment els treballs d'excavació de l'A7 encara no s'han acabat; per tant, en la pròxima campanya els treballs es reprendran al nivell de pavimentació.

#### 4.2. Paràmetres generals

L'A7 es localitza al sector 2/central del jaciment. És de morfologia lleument rectangular, gairebé quadrangular, amb orientació nord/sud i una superfície de 8,78m<sup>2</sup>. Resulten especialment sorprenents les seves dimensions, tan petites respecte de les dels altres àmbits excavats a Sant Jaume. Fins a 3 dels seus 4 murs són compartits amb els àmbits que el rodegen: el mur est, UE2002, correspon a la paret mitgera entre A7 i A6; el mur sud, UE2010, fa les funcions de paret mitgera entre A7 i A25; i el mur oest, UE2007, és la paret mitgera entre A7 i A18. L'àmbit disposa a la façana, la qual correspon al mur nord (UE2003), d'una porta ubicada en l'extrem oest, que obre directament a C1 mitjançant una molt petita rampa, estructura característica de l'àmbit (Taula 1).

L'àmbit, com tots els excavats fins ara, hauria tingut una planta o pis superior.

#### 4.3. Seqüència estratigràfica

Per regla general a Sant Jaume, el primer nivell que es va documentar a l'A7 va ser el superficial, l'UE0000, amb les característiques habituals que presenta aquest estrat en tot el jaciment: es tracta de terra molt negra a causa de la matèria vegetal en estat de degradació, la qual es troba juntament amb arrels i, sobretot, amb pedres derivades de l'ensorrament dels murs perimetrals de l'àmbit [Fig.14].

Per sota del nivell superficial es van documentar els estrats UE2012 i UE2014 successivament, uns nivells heterogenis de terra groguenca i rogenca, els quals contenen una abundant presència de blocs petris interpretats com l'enderroc i amortització de la planta superior de l'edifici. En aquests nivells, però sobretot en l'últim, s'hi van localitzar i recuperar una gran quantitat d'elements mobles i immobles, com ara abundants fragments de coberta i de paviments del pis superior, malacofauna, petits còdols i mans de molins [Fig.15].

El nivell UE2014, com ja hem esmentat anteriorment, és el nivell que va comportar més feina per la complexa metodologia d'excavació que es requeria a causa del gran nombre de materials de tots tipus, com ara *pondera*, elements de terra crua, fragments de coberta situats, sobretot, al centre de l'àmbit, blocs de calç, fragments metàl·lics i una gran quantitat de material ceràmic realitzat a mà o a torn, com ara àmfores T.10.1.2.1, plats-tapadora, vasos de perfils en essa, tasses, etc. En ocasions s'intuïen grups de carbons, relacionats amb l'incendi i enderroc de l'edifici [Fig.16].

Sota d'aquest nivell es van documentar uns pics de cendra en l'UE2021 [Fig.17], a més d'un seguit d'elements associats a una banqueta (FET2003) i a una estructura de combustió (FET2002).

Tal i com demostren els resultats de les excavacions, sota d'aquestes estructures que acabem de mencionar i de la UE2014 es documenta el paviment de l'A7, l'UE2025, bastant deteriorat i de color grisenc, format per terres diverses amb la presència d'arrels i cendres. Al damunt d'aquest nivell de circulació hi reposaven diversos dels materials mobles documentats durant el procés d'excavació de l'UE2014. Sota del paviment s'han localitzat petites graves de preparació. Atès que l'A7 no ha estat excavat en la seva totalitat, no hem pogut obtenir més informació d'aquestes graves.

#### 4.4.Estructures

A l'interior de l'A7 s'han documentat diverses estructures, algunes d'aquestes anteriorment esmentades: una rampa, dues obertures al mur UE 2007, la llar de foc (FET2002) i la banqueta (FET2003).

La rampa [Fig.18] es localitza a la via C1, juntament amb la porta d'accés de l'àmbit. Aquesta rampa és de morfologia ovalada i de textura llisa, construïda a partir del rebaixament de la roca mare que conforma bona part de la superfície de circulació de C1.

Pel que fa a les dues obertures [Fig.19], aquestes són dos estructures negatives molt similars entre elles que retallen part del mur UE2007; per tant, interpretem que l'A7 i l'A18 haurien estat connectats. Malauradament, no podem determinar si haurien tingut una morfologia més rectangular o quadrada, ja que, a causa de l'enderrocament del mur, no podem saber l'alçada d'aquestes.

La llar de foc (FET2002) està formada per diverses unitats estratigràfiques, les quals cobreixen una petita part del nivell de pavimentació (UE2025). Es documenta a l'extrem oest i al centre de l'àmbit, a tocar del mur UE2010. És de morfologia circular, delimitada per un marc (UE2024) de terra crua i per un seguit de blocs de pedra localitzats a la vora del mur oest UE2010. A més, de la llar se n'ha preservat la solera (UE2023). Aquesta és bastant compacta, formada per terres de color grisenc. Cal destacar la recuperació de tres vasos al seu damunt.

La construcció de la banquetta (FET2003) va ser més complexa. Es documenta a l'extrem sud de l'àmbit i tota ella està adossada al mur de fons (UE2007), però una part (els seus extrems) també està en contacte amb els murs UE2002 i UE2010. És de morfologia rectangular amb una orientació d'est-oest, de 2,36m per 0,52m, delimitada per un seguit de lloses de pedra (UE 2029). Cal esmentar que en el seu extrem oest conté un petit sortint rectangular.

La primera capa que es va documentar de la banquetta, coberta per l'UE2014, va ser un nivell de terra (UE2019), molt afectat per la presència de cendres, de composició homogènia però amb una gran variabilitat de colors: negre, beige clar, marró clar i gris. En relació amb aquest nivell i amb el conjunt de la banquetta es va documentar un conjunt d'elements ceràmics: un contenidor ceràmic, un perfil en essa documentat juntament amb un morter trípod fenici, una àmfora T10.1.2.1 i tres tasses, dos d'elles bessones i de mida petita.

Un cop excavada, sota l'UE2019 es va poder identificar una gran capa homogènia de graves de preparació (UE2026) que ocupava tota la superfície interior de la banquetta; a més, es va recuperar un fragment ceràmic, un de malacofauna i còdols.

A continuació, a la meitat est de la banquetta es va documentar un reompliment de blocs de pedra d'uns 10-20cm (UE2027), el qual cobria, en aquesta part, un nivell de terra compacta (UE2028); en canvi a l'altra meitat, la meitat oest, la terra compacta estava coberta per l'UE2026. En aquesta es van localitzar restes faunístiques. S'interpreta que la terra compacta podria ser el paviment d'A7, és a dir, l'UE2025 i l'UE2028 serien la mateixa unitat estratigràfica. A més, sobre l'UE2028 també es va documentar un conjunt de petits còdols (UE2030), els quals estaven coberts per

l'UE2026, situats al sortint de la banqueta anteriorment esmentat, que haurien tingut la funció de delimitar-la i que estaria al mateix nivell estratigràfic que l'UE2029 [Fig.20]

## 5. Discussió

Un cop explicats el context històric i geogràfic del jaciment, descrites les característiques, tant morfològiques com estratigràfiques, d'A7 i els aspectes més essencials relacionats amb els materials mobles que contenia aquest espai, procedim a valorar la possible funcionalitat de l'àmbit, on avaluarem les possibles interpretacions que se li poden atorgar i exposarem els motius pel quals proposem acceptar-les o refusar-les. Abans de començar amb aquesta discussió, però, convé insistir que aquest Treball de Final de Grau tan sols és una primera aproximació explorativa a l'estudi de l'A7 i, com a tal i per l'extensió que ha de tenir, ens veiem amb l'obligació de presentar tan sols les idees principals que ens ajuden a valorar les hipòtesis.

A mesura que l'A7 s'ha anat excavant, des del GRAP hem anat plantejant diverses propostes inicials d'interpretació sobre la seva funció, algunes més fermes que d'altres, plantejades sempre a partir dels materials mobles i immobles que anaven sortint progressivament a la llum. Aquestes interpretacions, una rere l'altra s'han anat descartant per diverses raons, les quals a continuació exposarem, fins arribar a la nostra hipòtesi actual, la qual considerem que pot defensar-se de manera més sòlida i amb prou arguments. Aquestes possibles interpretacions i els motius pels quals són refusades són les següents:

### - Magatzem

Aquesta hipòtesi podia ser plantejada, en un moment molt inicial dels treballs d'excavació de l'àmbit, a partir especialment de determinades característiques estructurals singulars d'A7 i de la seva localització en el conjunt de l'assentament. Un espai tant reduït, però que havia acollit una gran quantitat i variabilitat de materials mobles tant al pis superior com a l'inferior (incloent-hi *pondera*), indubtablement podria haver estat dedicat a l'emmagatzemament de tot un seguit d'elements diversos necessaris en un sentit o un altre per al funcionament de la residència. Fins al moment, la funció d'espai d'emmagatzematge en el marc de Sant Jaume havia estat identificada tan sols en relació als pisos superiors de la major part dels àmbits ja excavats, però les

dimensions tan extremament reduïdes d'A7 no feien descartable que, en aquest cas, també el pis inferior pogués haver acomplert la mateixa funció o similar (cambra de mals endreços, espai per a emmagatzemar-hi fusta o altres combustibles, racó per a eines, etc.), la qual cosa hauria permès conceptualitzar tot el conjunt de l'edifici (pisos inferior i superior) com una estructura destinada a aquestes funcions d'emmagatzematge divers.

Però la hipòtesi va ser refusada amb la identificació de les estructures associades al pis inferior, la llar de foc i la banquetta, així com per les característiques particulars de la totalitat dels materials ceràmics associats a aquest pis de baix. Recordem, en relació a aquests vasos, que a banda de la singularitat de molts d'ells en termes de format, alguns es van trobar també ubicats de manera especial, com ara damunt de la banquetta o sobre el nivell de circulació però al centre de l'àmbit, cap per avall, etc. Aquests factors, a més de la rampa i de les dues obertures del mur oriental ja esmentades, no són comuns en magatzems protohistòrics i, ben al contrari, apuntaven a un ús molt diferent. Val a dir, malgrat tot, que sí que es va mantenir la interpretació funcional del pis superior d'A7 com un espai destinat a l'emmagatzematge d'objectes i béns diversos.

- Cuina o cuina-rebost

Una altra proposta interpretativa plantejada fou la d'entendre A7 com un espai destinat al processat i la cocció d'aliments així com, en major o menor mesura, a la conservació d'aliments (tipus rebost). Aquesta hipòtesi sobretot se sustentava gràcies a la localització de la llar de foc, la qual fins i tot podria haver estat en funcionament en el moment de la destrucció de Sant Jaume, ja que en ella es van documentar tres vasos ceràmics i una tapadora de terra crua. Pel que fa a l'emmagatzematge d'aliments, el plantejament derivava de la presència en l'interior d'aquest espai d'alguns grans recipients, tant ceràmics com de terra crua.

Ara bé, trobem en falta objectes essencials que s'hi haurien utilitzat, com ara les ceràmiques de cuina. Aquestes es caracteritzen per ser ceràmiques grolleres de color grisenc amb una quantitat alta de desgreixant (Pérez *et al.*, 2013: 187). És cert que els vasos ceràmics documentats sobre la llar podrien haver estat utilitzats per a cuinar però, si realment l'A7 va ser un espai dedicat al processat d'aliments, manca la

diversitat tipològica de ceràmiques de cuina, com ara olles o cassoles, per tal de dur a terme diversos processats dels aliments.

Altres eines documentades en cuines o rebosts protohistòrics però que no hi són a l'A7 són els molins. Aquests són imprescindibles per tal de dur a terme la molta de gra i obtenir farina (Alarcón i Sánchez, 2015: 36-39). L'única eina similar que s'ha documentat a l'àmbit és un morter trípode fenici [Fig.21]. Si més no, aquest no mostra gairebé traces d'haver estat utilitzat, fet que no ens pot sorprendre ja que, com és un objecte exogen, l'hem de considerar de prestigi; per tant, hauria estat utilitzat en ocasions puntuals i no reiteratives. De fet, es creu que el motiu de la documentació de morters trípodes juntament amb àmfores fenícies, tal i com ocorre a l'A7, ve donat pel consum del vi imitant les pràctiques síries, les quals consistien en triturar mel, espècies i altres elements aromàtics per afegir-los al vi, amb la finalitat de dissimular possibles gustos desagradables com a conseqüència del transport (Amorós, 2019: 56).

Pel que fa a l'eventual ús complementari com a rebost, cal refusar també la proposta ateses les condicions ambientals que hi hauria a l'àmbit. En els rebosts és necessari que es mantingui una temperatura i humitat adients per tal que els productes no es facin malbé (Alarcón i Sánchez, 2015: 37). Aquestes condicions no haurien estat possibles a l'A7, ja que l'ús intermitent de la llar de foc causaria alteracions en l'ambient, fins a tal punt que podria acabar fent malbé els productes.

Les situacions i posicions en les que es van documentar les peces ceràmiques que reposaven sobre el paviment i sobre la banquetta són, com ja hem dit, molt singulars: als extrems de la banquetta o al centre d'aquesta, cap per avall, al centre de l'habitació, etc. Això, i el fet d'haver trobat un gerro de perfil orientaltzant fabricat a mà, considerem motius suficients que allunyen a l'A7 d'altres rebosts documentats a Sant Jaume (Garcia i Rubert, *et al.*, 2016: 129 i 153-154), els quals es caracteritzen per ser espais amb una gran quantitat de materials ceràmics, sobretot grans contenidors, com ara àmfores fenícies pel que fa a l'A3; per tant, les singularitats de les ceràmiques documentades fan pensar que s'hi hauria dut a terme una altra activitat.

A causa de la manca d'eines i d'estructures essencials en els espais dedicats al processat i magatzem d'aliments, es va descartar la hipòtesi de que l'A7 hagués tingut la funció de cuina-rebost. A més, recordem que a Sant Jaume ja s'ha localitzat un espai on es processarien aliments, l'A5.

- Taller

Pel que fa a una possible funció com a taller, l'única possibilitat existent (davant la inexistència d'altres elements identificadors propis d'altres activitats productives) es reduïa, en funció de la quantitat de material ceràmic, a interpretar A7 com un taller terrissaire on s'elaborarien i es guardarien les peces fabricades.

Malauradament, la hipòtesi queda totalment refusada per diverses raons. Una d'elles és la no documentació d'utensilis bàsics com ara espàtules, ja siguin lítiques o òssies, per tal de perfeccionar les superfícies de les ceràmiques, tant sigui per brunyir-les o per la seva decoració (Padial, 1999: 183 i 263). Un altre material que es troba a faltar és la matèria prima o el desgreixant utilitzat per la fabricació de les ceràmiques, necessàries, per raons òbvies, en un taller terrissaire (Padial, 1999, 262-263). Finalment, per acabar d'anomenar tots els objectes i estructures necessàries, cal esmentar que, per a considerar l'A7 com un taller ceràmic, es troba en falta una estructura principal, un forn per coure les peces. Ara bé, la no documentació d'un forn ens pot fer pensar que l'espai no estaria destinat a la fabricació de recipients ceràmics, sinó que seria destinat a la fabricació de recipients de terra crua. En tot cas, també descartem aquesta hipòtesi a causa dels motius anteriorment esmentats.

En relació amb aquest punt, recordem que tot l'A7 està totalment ocupat per material arqueològic i/o estructures immobles, el que fa què falti espai per l'emmagatzematge de l'argila, per la barreja d'aquesta per convertir-la en fang, per fabricar-la, per assecar-les, etc (Padial, 1999, 183-184).

- Espai domèstic

Una altra de les possibilitats que podríem haver-nos plantejat per atribuir una funció a l'A7 és la d'espai domèstic, tenint en compte que encara no se n'ha localitzat cap al jaciment i que compleix amb l'existència en el seu interior d'estructures i objectes típics de zones d'habitatge, com ara una llar de foc, una banqueta o ceràmica de vaixella.

Malauradament, la hipòtesi no pot ser sustentada fàcilment. Primer de tot, observem que les mides d'A7 són extremadament petites i, tenint en compte l'espai que ocupen les estructures, l'espai lliure i funcional seria ínfim en comparació amb altres habitatges d'assentaments propers i de cronologia similar. A més, observant els



primers materials que es recuperaven i, de nou, la gran quantitat d'aquests, tant a la planta superior com a la inferior, ens adonem que l'A7 no hauria pogut ser un espai domèstic, tant per la falta d'espai com hem apuntat anteriorment, com per la manca d'objectes quotidians existents en habitatges protohistòrics, per exemple ceràmica de cuina o molins (Asensio, *et al.*, 1994/96: 306-312).

A banda de l'àmbit pròpiament dit, també hem de tenir en compte la seva situació dins de la residència. L'A7 es localitza en la zona del nucli interpretada com a pública/representativa. Les funcions que interpretem que es durien a terme en els àmbits d'aquest espai semblen ser de caire més administratiu (redistribució de productes emmagatzemats en la plantes superiors dels àmbits), sociopolítiques (realització de cerimònies de banquet a l'A1) i de subsistència (manteniment d'estables a l'A3 i l'4). Evidentment, això no és determinant *per se*, però fa encara menys factible aquesta opció.

- Petit estable

Una altra proposta interpretativa que podríem haver plantejat és l'A7 com un petit estable, tenint en compte que dos àmbits de Sant Jaume ja han estat interpretats d'aquesta manera: l'A3 i l'A4. A més, aquesta hipòtesi té suport gràcies al fet que l'A3, malgrat ser més gran, posseeix unes mides properes a les d'A7 (Garcia i Rubert *et al.*, 2016: 114, 130 i 152).

Malgrat tot, la interpretació no es veu reforçada quan es comença a estudiar la materialitat i les estructures del pis inferior d'A7. L'àmbit és molt petit per haver estat un estable o una cort, si ens fixem en la gran quantitat de material arqueològic present, a més de les seves localitzacions i situacions tant singulars i per les estructures, les quals ja ocupen un espai considerable. De fet, la pròpia presència d'aquests materials fa, en realitat, força inviable que hagués pogut acollir animals alhora. Aquest fet diferencia l'A7 d'A3 i d'A4, els quals s'interpreten com estables, entre d'altres aspectes, per l'escàs material i estructures relacionades amb el nivell de circulació (Garcia i Rubert *et al.*, 2016: 124-129 i 146-153).

A més a més, a l'A7 no s'han observat evidències de materials peribles carbonitzats com vegetals o palla, com ocorre a A4. De la mateixa manera que no s'ha pogut

documentar un dipòsit d'aigua o de menjar per als animals que estarien estabulats (Garcia i Rubert *et al.*, 2016: 150-152).

Descartades, doncs, les opcions interpretatives que acabem d'exposar molt breument, cal cercar-ne de noves. Cal partir, òbviament, a banda de l'argumentari previ utilitzat per a rebutjar les propostes d'interpretació inicials, sobretot d'una lectura (interpretativa, reflexiva i comparativa) tant de l'estructuració interna de l'àmbit com del nombre, funcions, característiques i disposició (particular i, eventualment, complementària) dels elements mobles que contenia i de la localització d'A7 en el conjunt de l'edifici. D'entrada, a partir de tot el que hem anat apuntant resulta coherent plantejar que en aquest àmbit (específicament en el cas del pis inferior; pel que fa al pis superior sembla prou clara la seva funció com a magatzem) s'hi haurien dut a terme unes activitats no tan sols molt específiques sinó, també, atípiques. Al nostre entendre, la lectura dels elements que hem apuntat permeten si més no plantejar la hipòtesis que A7 hagués funcionat com un espai relacionat amb activitats de culte.

Com en la resta de propostes interpretatives alternatives anteriors, cal fer una anàlisi més profunda. Per poder-la refusar o confirmar hem definit una estratègia de recerca que partia, com no podia ser d'una altra forma, de la descripció dels elements d'anàlisi disponibles, duta a terme en els apartats anteriors. En aquest apartat durem a terme la reflexió sobre aquests elements. Ho farem, entre d'altres aspectes, a partir de l'establiment de comparatives amb la informació igualment disponible sobre aspectes generals de ritualitat i espais sacres indígenes i fenicis, en contextos peninsulars coherents amb el nostre en termes crono-culturals. Cal apuntar d'entrada, però, que la informació és molt escassa i heterogènia, sobretot pel què fa referència al món indígena.

Amb tot això, són diversos els arguments que permeten donar suport a la hipòtesi que l'A7 fos un espai de culte. Alguns tenen un pes més important i d'altres tenen un caràcter més secundari o complementari.

- *La localització dins de la residència.*

Tal i com ja hem esmentat més amunt, A7 es troba situat al centre del jaciment i en el marc general d'un sector interpretat com una mena d'àrea "pública", "representativa" o, si més no, menys privada, més accessible que no pas la resta del nucli i, per tant, més subjecte potencialment a que s'hi pugui accedir des de l'exterior de forma més habitual i per part d'un nombre major de gent. Es tracta de tot aquest terç nord de l'edifici organitzat al voltant del passadís C1, el corredor que donava accés a tots els àmbits del sector i que acaba a l'A1, interpretat com un espai on es realitzaven banquets, aparentment amb una finalitat sociopolítica i econòmica (Sarda *et al.* 2016) [Fig.22].

És possible que, com aparentment succeeix amb la resta d'espais ja excavats d'aquest sector, la ubicació d'A7 en el seu context no sigui pas casual sinó el resultat d'una reflexió prèvia profunda sobre la seva raó de ser, és a dir, d'un càlcul estratègic. L'àmbit A7, amb la seva aparença, format, organització interna i elements que acull és com és i està on està per diverses raons, i molt probablement una de les més importants és que la seva funcionalitat tenia sentit pel fet (i probablement només pel fet) de localitzar-se en una zona bastant centrada en el marc general de l'àrea més pública/representativa de la residència.

D'una manera o altra, els estudis realitzats fins al moment han permès proposar de manera prou sòlida la idea que tots els àmbits excavats fins ara en aquest terç nord del jaciment mantenien una relació funcional, en major o menor mesura, amb les dinàmiques de caire sociopolític i econòmic que es duïen a terme en la sala A1, generalment en forma de banquets singulars. No resulta, per tant, forassenyat valorar la possibilitat que això es repeteixi també en el cas d'A7. Una de les circumstàncies que s'estan mostrant amb molta força en aquest entorn de Sant Jaume és que la cerimonialitat (fins ara relacionada exclusivament amb el format de realització dels banquets en A1 i amb l'ús que requerien un nombre important dels objectes que s'hi relacionen) hi jugà un paper molt important. Com veurem més endavant, A7 podria mostrar un espectre fins a cert punt diferent, però igualment relacionable amb la realització d'actes cerimonials/simbòlics i ideològics.

És possible, en aquest sentit, que en l'interior d'A7 s'hi duguessin a terme accions que podrien incloure el consum de menjar i/o beguda com a A1, tot i que possiblement

amb una orientació i format força diferent. És possible que aquestes accions tinguin més a veure amb altres realitzades en jaciments propers, com per exemple al Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs, Tarragona) (Bea *et al.*, 2002: 58-59; Bea *et al.*, 2009: 1776 - 1779; Diloli *et al.*, 2018: 177-188).

La proposta se sustenta partint de la base que a l'A7 s'hi ha documentat un seguit de materialitat exògena significativa que podria haver estat utilitzada en una dinàmica de consum ritual, com ara el morter trípod fenici. Seguint amb el mateix fil de la discussió, els contenidors ceràmics recuperats podrien, en algun cas, haver emmagatzemat part o la totalitat del producte que seria consumit, en d'altres haver estat emprats per a cuinar part d'aquests productes i encara en d'altres, com per exemple la gerro, per a servir-lo i/o realitzar libacions. Cal indicar que les ceràmiques locals de l'A7 no són en cap cas un impediment per a realitzar aquesta proposta i poder interrelacionar, d'alguna forma, aquest àmbit amb l'A1, on es mostra un registre en què els productes exògens juguen un paper cabdal: les ceràmiques locals també podrien haver tingut, sense cap mena de problema, un paper dins de la preparació i escenificació en contextos de banquets o de consum ritual de menjar i beguda (Amorós, 2019: 54-57).

- *L'eventual relació amb els àmbits propers.*

Si ens hi fixem, a tocar d'A7 pel seu cantó est s'hi documenten dos àmbits més, A6 i A10. Malgrat no estar excavats encara, sí que es constata que el seu format general, dimensions i orientació són exactament els mateixos que els d'A7. És a dir, es tracta d'espais bessons, tenint present que en els tres casos mostren la singularitat de ser, i amb diferència, els espais més menuts de l'assentament.

Evidentment, el fet que no s'hi hagi dut a terme cap treball arqueològic impedeix avançar res sobre la seva funcionalitat. Sí que podem, en tot cas, especular sobre això, tenint present, com dèiem, la seva singularitat, proximitat, disposició i circumstàncies. L'especulació no es pot qualificar pròpiament una dinàmica de recerca, però sí que ens permet si més no avançar-nos, amb tota la prudència necessària, a possibles escenaris de futur en relació a una eventual interpretació funcional una vegada aquests espais estiguin excavats. En aquest sentit, recordem que en el Pròxim Orient, durant la mateixa cronologia, als espais de culte era comú disposar d'una estança dedicada a la

realització d'ofrenes, una altra per la seva preparació i una tercera per la cocció d'aliments (Fernández i Rodríguez, 2010: 227). Cal esmentar, però, que en l'agrupament d'aquests tres àmbits de la residència és inevitable també incloure l'A18, el qual podria haver estat connectat amb l'A7 per les possibles obertures del mur oest que hem esmentat anteriorment [Fig.23].

Pel que fa a la península Ibèrica, podem mencionar alguns conjunts de tres àmbits amb funcions de caràcter sacre o similars. Per exemple, el jaciment fenici del complex de Saltillo (Carmona, Sevilla), del qual s'han documentat tres fases d'edificació superposades de la segona meitat del segle VII aC, principis del VI aC i mitjans del V aC, tots amb la mateixa orientació NE-SO (Belén i Escacena, 1997: 105; Arruda i Celestino, 2009: 31.). Els tres edificis mostren trets arquitectònics fenicis, relacionats, amb tota seguretat, amb la colonització fenícia (Esteban i Escacena, 2013a: 121).

Ens interessa l'edifici del segle V aC, el més recent i del qual s'ha pogut extreure més informació. En aquest s'hi ha documentat un pati obert i tres àmbits contigus de 3,40, 5,10 i 6,60m, amb orientació NE-SO (Belén i Escacena, 1997: 105). Gràcies a les estructures i al material arqueològic que s'hi ha recuperat, com ara llars de foc, una banquetta de maçoneria o vasos ceràmics interpretats com vasos per realitzar libacions, s'hipotetitza que tot l'edifici hauria tingut una funcionalitat sacra, seguint els models fenicis (Belén i Escacena, 1997: 105 i 108). Aquesta hipòtesi es pot acabar de confirmar si tenim en compte que els dos edificis dels segles anteriors també són interpretats com a espais de culte (Belén i Escacena, 1997: 107-109).

També tenim el cas del jaciment ibèric i romà de la Serreta (Alcoi, Alacant) o de l'assentament també del CSJ ja tractat de la primera edat del ferro i ibèric de la Moleta del Remei. En el cas del primer, es documenta un santuari que segueix el disseny semita *ulam-keka-debir*, és a dir, tres estances alineades, encara que aquest té una quarta, la qual possiblement seria un pòrtic (Grau *et al.*, 2017: 35 i 40) [Fig.24]. En el segon cas, l'àmbit A67 del poblat té una morfologia interessant. També és un àmbit tripartit, però amb dues estances dividides per un mur al fons de l'àmbit i una tercera a l'entrada d'aquest i que ocupa tota la longitud dels dos anteriors (Garcia i Rubert, 2005: 345)[Fig.25].

*- L'orientació.*

L'orientació de l'eix principal d'A7 és aproximadament nord-sud, dada aparentment poc significativa a partir de la bibliografia científica. En canvi, la disposició conjunta amb els quatre àmbits amb què es relaciona directament (A18, A7, A10 i A6) és est-oest. Això és el resultat directe de la dependència que aquests espais mantenen respecte del passadís C1, una via de circulació absolutament rectilínia que, efectivament, està orientada est-oest. A partir de la bibliografia, constatem que l'orientació est-oest dels edificis i/o estructures és sovint més significativa del que pensàvem, tant en el món fenici com en l'indígena: l'edificació de santuaris es realitza de vegades seguint el patró de l'orientació.

Amb l'objectiu de demostrar que l'orientació dels edificis resulta essencial en la majoria dels santuaris fenicis i que s'ha de tenir en compte en l'edificació d'aquests, es van realitzar en el seu moment un seguit d'estudis arqueoastronòmics (Esteban, Escacena 2013a) a 6 santuaris del sud peninsular de cronologies entre els segles VIII i IV aC, concretament al temple de Caura (Coria del Río, Sevilla), al santuari del Carambolo (Camas, Sevilla), al complex de Saltillo (Carmona, Sevilla), a la Mesa de Setefilla (Lora del Río, Sevilla), a l'edifici públic de Tejada la Vieja (Escacena del Campo, Huelva) i a l'Oral (Sant Fulgenci, Alacant).

Aquests estudis han demostrat que tots els santuaris considerats fenicis (el temple de Caura, el santuari del Carambolo, el complex de Saltillo i la Mesa de Setefilla) i el santuari ibèric de l'Oral tenen una orientació est-oest, coincidint amb esdeveniments astronòmics, com ara la declinació màxima nord de Venus com estrella matutina o la declinació màxima sud de Venus com estrella vespertina (Esteban i Escacena, 2013a: 128), els quals són els més freqüents. Altres esdeveniments que tenen connexions habituals amb l'orientació són la sortida del Sol en el solstici d'estiu i la posta del mateix en el solstici d'hivern, o la sortida de la Lluna en la llunació major nord i la posta de la Lluna en el llunació major sud (Arruda i Celestino, 2009: 30-31; Esteban i Escacena, 2013a: 128). Casualment, l'únic jaciment que no segueix el mateix patró orientatiu és el de Tejada la Vieja, culturalment turdetà, el qual té una orientació sud-est relacionada amb la sortida del Sol en equinoccis.

Així doncs, observem que els santuaris segueixen una orientació marcada pels ortos i els ocasos solars, lunars i venusians, en les seves posicions més extremes del seu moviment orbital sobre l'esfera celeste (Esteban i Escacena, 2013a: 127).

Per altra banda, els santuaris indígenes també tenien un patró d'assentament guiat per l'orientació, com és el cas de la Gessera (Caseres, Terra Alta), jaciment amb una cronologia del segle VIII aC i molt proper a Sant Jaume. Aquest, com els anteriors, està orientat d'est-oest, organitzat a partir d'un corredor rectilini que creua tot l'edifici fins que finalitza a l'accés de la sala principal. A partir d'estudis, s'ha demostrat que en els dos equinoccis la llum solar il·luminaria tot el passadís i la sala esmentada. Aquest esdeveniment ha fet pensar als investigadors que el jaciment podria haver estat un santuari (Pérez *et al.*, 2016: 291 i 293).

Altres estudis realitzats per l'investigador C. Esteban, en alguns casos amb col·laboració amb altres autors (Esteban i Escacena, 2013b; Esteban, 2016; Esteban i Iborra, 2016; Esteban, 2018) han demostrat que els santuaris indígenes seguien un patró d'orientació vinculat amb els equinoccis, els quals, eventualment, estan relacionats amb festivitats dedicades a la fertilitat agrícola, molt comú en la Mediterrània durant la mateixa cronologia. Amb aquests estudis, es verifica que els equinoccis eren molt importants en el món ritual de les comunitats preromanes (Esteban i Escacena, 2013b: 128 i 129).

Pel que fa Sant Jaume, com hem esmentat anteriorment, la relació dels àmbits A18, A7, A10 i A6 mostren una orientació est-oest, en posició paral·lela al C1. El corredor organitza tot el terç nord de Sant Jaume. De la mateixa manera que a la Gessera, és totalment rectilini i finalitza en l'accés d'un àmbit, concretament l'A1, interpretat com un espai on se celebrarien banquets. A Sant Jaume encara no ha estat possible realitzar un estudi específic de caire arqueoastronòmic. Malgrat això, davant l'evidència de l'aparició progressiva d'indícis que mostraven una importància creixent en el context del jaciment dels aspectes relacionats amb les creences i la religiositat, hem decidit començar a explorar si el jaciment presentava alguna mena d'orientació en relació a algun element astral. Aquesta exploració, de tot inicial, s'ha centrat de moment en la via de circulació C1, atès que, com ja ha estat indicat a les publicacions del GRAP des de sempre, la seva disposició absolutament rectilínia representa un fet

certament singular en el marc dels plantejaments urbanístics dels assentaments del període en aquesta zona. La idea, doncs, era explorar si aquesta disposició singular podria tenir la seva raó de ser en la voluntat d'orientar aquesta via en relació a algun element del cel.

Davant del fet que es tractava d'un simple tempteu inicial d'aquesta mena d'estudis en el jaciment, vam optar per començar valorant-ho amb el fenomen més proper, des del punt de vista calendàric, a la recerca que estàvem realitzant, en aquest cas coincident amb un fenomen certament destacable per a moltes de les societats mediterrànies del passat com és el solstici d'estiu. A tal fi, i per tal d'observar si els raigs del Sol il·luminaven linealment la via C1 durant el seu orto en aquest moment, el 25 de juny del 2020 es va pujar a Sant Jaume. Val a dir que, encara que oficialment la data concreta del solstici d'estiu és uns dies abans d'aquesta data, la realitat, tal i com indiquen els especialistes en la matèria, és que el Sol es passa entre una setmana i 10 dies gairebé en la mateixa posició durant aquest temps i que la seva variació és pràcticament indistingible a ull nu.

L'observació *in situ* va permetre constatar que C1 mostra una orientació extraordinàriament propera, efectivament, a la sortida del Sol durant aquest període. L'eix del corredor està un pèl desviat cap al nord d'aquest orto solar, però molt poc. I, de fet, cal afegir la dada que pel què, novament, indiquen els especialistes, en l'època de l'assentament (durant la primera edat del ferro) la posició del Sol durant el solstici hauria estat de l'ordre d'una mica més de mig diàmetre cap al nord.

A banda de tot això, es va poder constatar una altra circumstància com és el fet que en el moment en què es produeix aquest orto solar la porta de l'àmbit A1 hi queda directament encarada. I que, com a resultat d'això, els rajos solars il·luminen directament la part central de la banquetta ubicada en la paret occidental d'aquest espai. De la mateixa manera, queda també il·luminada en aquest moment precis la gran pedra calcària ubicada en el centre de l'àmbit i interpretada fins ara com un basament de pilar.

Cal insistir en el fet que es tracta tan sols d'una primera aproximació i que caldrà aprofundir-hi amb estudis arqueoastronòmics per tal de certificar o no les impressions que acabem d'expressar. En funció d'aquestes impressions inicials, en tot cas, ens trobem en disposició de si més no plantejar la hipòtesi de treball que, efectivament,



Sant Jaume podria haver estat construït a partir d'un pla general que incloïa l'orientació de la via de circulació C1 i de l'àmbit A1 en funció de l'orto solar durant el solstici d'estiu. Cas de confirmar-se, això podria tenir diverses conseqüències.

Una d'elles seria acceptar que A1 podria haver tingut un caràcter sacre, si més no en determinats moments de l'any. Recordem que A1 ja havia estat conceptualitzat pel propi GRAP com un espai certament singular i diferenciat en el conjunt del jaciment, tant per la seva situació com pel seu format, pels elements d'agencament intern que presenta com, també, per les eventuais cerimònies de banquet que es podrien haver celebrat en el seu interior. A partir d'aquestes observacions podria ser, com diem, que calgués afegir-hi el component sacre (i, per tant, la ritualitat eventualment associada) com a tret distintiu també d'aquest espai.

En la mateixa línia, es pot plantejar igualment una possible reinterpretació del gran bloc calcari central present en el centre d'aquest edifici [Fig.26]. Per bé que fins ara ha estat interpretat com un basament de pilar, en funció de les observacions realitzades no es pot descartar que es tracti, en realitat, d'un betil. Es tracta d'un bloc calcari de morfologia prismàtica quadrangular amb unes dimensions aproximades de 0,40m d'ample x 0,40m de gruix x 0,50m d'alçària (Garcia i Rubert *et al.* 2016: 109). La nova interpretació del bloc petri que proposem es sustenta, primer de tot, pel fet de què, en realitat, a A1 no hagués estat necessari la col·locació d'un pilar al centre de l'àmbit. Per altra banda, la resta de basaments de pilar documentats a Sant Jaume són de materials i tècniques constructives del tot diferents: van ser construïts amb lloses calcàries de mida petita lligades amb una barreja de terra argilosa i calç (Garcia i Rubert *et al.* 2016: 149). A més, tal i com estem demostrant, l'A1 podria haver tingut un caràcter sacre amb objectes ideològics que podien caracteritzar l'àmbit.

Són pocs els paral·lels que hem trobat fins ara que ajudin a sustentar la possible interpretació d'aquest element com un betil relacionat amb les orientacions astronòmiques. Per una banda, són interessants els tres betils de quarsita enclavats al terra documentats al "santuari d'entrada" de l'*oppidum* del Cerro de las Cabezas (Valdepeñas, Ciudad Real) [Fig.27]. Aquests betils estan situats a la cantonada est/nord-est de l'edifici, lloc on es produeix la sortida del Sol durant el solstici d'estiu (Benítez i Moraleda 2013: 227). A més, estan adossats al mur 3 del santuari, el qual uneix el mur 2 i 4. A partir d'estudis arqueoastronòmics s'ha demostrat que aquests

dos últims murs estan orientats cap als punts de l'horitzó on es produeix l'orto solar en els equinoccis i en el solstici d'estiu (Esteban i Benítez 2016: 274 i 277). És a dir, els dos murs que envolten els tres betils es van orientar marcats pels moviments singulars del Sol (els equinoccis i solstici d'estiu) (Esteban i Benítez 2016: 281).

Un altre exemple que podem apuntar és el cas del betil documentat al temple del jaciment ibèric de Tossal de Sant Miquel (Llíria, València). De nou, gràcies als estudis arqueoastronòmics s'ha pogut suggerir que durant els equinoccis de primavera i de tardor els raig del Sol il·luminarien el betil (o altar) situat a l'interior del temple. En tot cas, aquesta hipòtesi no està totalment acceptada per la falta d'informació sobre l'alçada real del temple (Esteban i Moret 2006: 174-175).

Per altra banda, també hem cercat paral·lels sobre la il·luminació parcial de la banquetta amb l'objectiu d'exposar propostes que puguin explicar aquest fet. Malauradament, només hem trobat un únic cas. És el del temple del jaciment de l'Alcúdia (Elx, Alacant), amb una orientació nord-sud de l'eix major. A partir dels estudis arqueoastronòmics s'ha demostrat que l'entrada situada al mur est del temple no és totalment equinoccial, però que, malgrat tot, hauria pogut existir una relació amb aquest fet astronòmic. S'interpreta que la llum solar s'hauria projectat anualment sobre elements de la paret oest, on, eventualment, segons l'arqueòleg Ramos Fernández, hi hauria existit un banc amb escultures (Esteban 2002: 88).

Aquest fenomen és similar al que ocorre a l'A1: concretament el centre del banc, en el qual hi podria haver hagut elements simbòlics dipositats al seu damunt, queda totalment il·luminat pels raig del Sol en un moment específic de l'any [Fig.28].

Som conscients que els paral·lels que exposem no són suficients com per afirmar rotundament que a l'A1 s'hi va col·locar un betil i que hi va haver la voluntat d'il·luminar el centre del banc amb els raig del Sol durant la sortida d'aquest en el solstici d'estiu. Ara bé, resulta versemblant plantejar, com diem, com a hipòtesi de treball que en la planificació de Sant Jaume hom podria haver tingut en compte la seva orientació, considerant, sobretot, la de C1 i l'A1, el qual, amb aquesta nova proposta, hauria pogut ser un espai certament de comensalitat i amb una importància cabdal en termes socials, polítics i econòmics, com ja sabíem, però on potser també hauria pogut jugar en algun moment un paper important la realització de cerimònies de caràcter

sacre, relacionades amb esdeveniments astronòmics. De fet, com ja hem esmentat anteriorment, podem suggerir a partir de les similituds de la Gessera, amb programes informàtics i amb les evidències al jaciment que en el solstici d'estiu els raigs del Sol il·luminarien tot el corredor i, en conseqüència, l'A1. Si acceptem que en la construcció de Sant Jaume es va tenir en compte l'orientació però, sobretot, en el terç nord, interpretat com a espai més "públic", hem d'interpretar que tot el jaciment s'hauria edificat a partir d'uns paràmetres ideològics i, per tant, hauríem d'acceptar la voluntat de mostrar per part dels habitants de Sant Jaume, també, la seva visió religiosa del món [Fig.29].

- *La rampa d'accés.*

A l'exterior de l'àmbit es va documentar una petita rampa ovalada que dona accés al seu interior, la qual es va construir a partir del rebaixament de la roca mare. En tota la residència, no es localitza una estructura similar; per tant, és un tret distintiu que podria, eventualment, estar remarcant una singularitat d'A7.

Similituds sobre l'existència d'estructures que permeten donar accés a àmbits sacres els trobem al santuari del Carambolo (Camas, Sevilla), en el qual s'ha trobat una rampa i diversos esglaons, com els que donen accés a l'A19 (Fernández i Rodríguez, 2005: 118; Esteban i Escacena, 2013a: 118) [Fig.30], i al Turó del Calvari, on es va determinar l'existència d'una escala de fusta que donaria accés a l'A2, una possible *cella* que estaria elevada respecte l'A1 (el nom de les estances varia depenent de la bibliografia) (Bea *et al.*, 2002: 52 i 56).

- *La llar de foc.*

La llar de foc de l'A7 es troba situada entre els quadrants A1 i A2, vora el mur situat a l'oest, sota les obertures que connectarien amb l'A18. La llar és de morfologia circular, amb la solera delimitada per un marc de terra, el qual presenta un estat de conservació precari. És important esmentar que sobre la solera es van recuperar tres vasos ceràmics realitzats a mà.

Existeixen algunes similituds amb santuaris fenicis. Al jaciment del complex de Saltillo, en dos de les tres estances que conformen el santuari també s'hi van trobar llars de foc construïdes amb tovots. En alguns altres, com al temple de *Caura* (Coria del Río, Sevilla) o al santuari del Carambolo, les llars de foc tindrien la funció d'altar amb una

morfologia de pell de toro (Arruda i Celestino, 2009: 30-31; Fernández i Rodríguez, 2010: 212-228; Esteban i Escacena, 2013a: 116-119). Val a dir que, en general, la presència de les llars de foc, com d'altres estructures, són molt importants als espais sagrats del món fenici (Belén i Escacena, 1997: 108) [Fig.31].

Pel que fa al món indígena, també trobem paral·lels. Com a mostra d'exemples, el Santuari de Cancho Roano (Zalamea de la Serena, Badajoz) n'és un. En aquest s'han documentat diverses llars de foc de pell de toro extensa, les quals haurien tingut també la funció d'altar en el primer i segon període d'aquest (inicis del s. VI i finals del mateix segle, respectivament). Ara bé, també s'ha documentat del primer període una llar de foc circular amb un triangle on hi col·locava un vas ceràmic sota una de les llars de pell de toro, concretament a l'habitació 7, la qual s'interpreta que ha estat l'habitació principal en totes les fases de l'edifici (Arruda i Celestino, 2009: 36). Els investigadors interpreten que les habitacions on s'han localitzat aquestes llars de foc haurien estat recintes de culte (Celestino i Rodríguez, 2019: 29-39) [Fig.32]. Cal esmentar que les llars de foc en pell de toro que hem comentat fins ara estan orientades en el punt on surt el Sol en el solstici d'estiu (Arruda i Celestino, 2009: 43). Més pròxim a nosaltres, un altre cas el trobem al recinte de culte dels Vilars (Arbeca, Les Garrigues). A la sala més gran, la qual és la posterior de tres sales, es va identificar una llar de foc també de morfologia de pell de toro. Aquesta però, a diferència de les altres, eventualment no hauria tingut la funció d'altar, ja que al seu costat es va documentar-ne un (encara que també l'identifiquen com una tauleta) realitzat amb tovots, juntament amb un betil i una fosseta per recollir les cendres (Junyent i López, 2017: 50). Mitjançant analítiques, s'ha pogut demostrar que la llar de foc va estar contínuament en funcionament, però amb una combustió lenta, en la qual s'han recuperat restes vegetals amb presència de làdan, un material resinós utilitzat antigament com un remei medicinal (Junyent i López, 2017: 50) [Fig.33].

- *La banquetta/altar.*

Un dels trets més decisius en la determinació de la interpretació funcional d'A7 ha de ser necessàriament, per la seva singularitat i presència en l'espai, la banquetta d'uns 10cm d'alçada, ubicada al fons de l'àmbit adossada al mur sud, en tota la seva longitud, i delimitada per un seguit de blocs de pedra, amb una orientació est-oest. En

el seu extrem oest hi havia un petit sortint quadrangular, justament a la vora de la llar de foc. Interpretem que la seva situació era estratègica, ja que es trobava justament confrontada al punt d'accés a l'àmbit; per tant, el primer que es veia a l'entrar-hi era la banqueteta.

Un dels motius pels quals pensem que podria haver estat utilitzada com una mena d'altar o similar és precisament la seva localització, al fons de l'àmbit i, per tant, en la zona més protegida però també la més significativa, com presidint i determinant el conjunt de l'espai. Al seu damunt s'hi van recuperar una sèrie de vasos ceràmics a mà certament interessants, tant per la seva disposició com pel seu format i pel seu possible significat.

De banquetes o altars en trobem a diversos jaciments o a àmbits amb funcionalitat sacre. Per una banda, trobem similituds a jaciments d'origen fenici, com per exemple al temple de Caura, al santuari del Carambolo i al complex de Saltillo [Fig.34], on els bancs/altars eren molt comuns en els santuaris del sud de la península, interpretats com a llocs d'ofrena (Arruda i Celestino, 2009: 40). La banqueteta del temple de Caura, es va construir adossada al mur exterior del temple, situat al nord, i davant d'un altar en *taurodermis*. Encara que no tenim molta informació d'aquesta, s'hauria alçat a 10cm del paviment utilitzant la tècnica constructiva del tovot. A més, la banqueteta hauria estat recoberta de color vermell, de la mateixa manera que ho va ser el paviment del santuari (Arruda i Celestino, 2009: 31; Esteban i Escacena, 2013a: 116 i 117).

Pel que fa al santuari del Carambolo, s'ha d'esmentar que s'han documentat varies banquetes (en ocasions esmentades com grades) en les diferents fases cronològiques, localitzades tant en l'anomenat Carambolo Alto com en el Carambolo Bajo. Pel que fa a aquest últim, només es fa referència a una banqueteta de 8cm construïda amb carreus, col·locats en horitzontal i de manera contigua. S'interpreta que en aquesta s'hi haurien dipositat ofrenes (Belén i Escacena, 1997: 111 i 112).

És al Carambolo Alto on s'han documentat més banquetes. Aquestes són de mides diverses depenent de l'àmbit on es troben ja que, generalment, ocupen tota la longitud dels murs on s'adossen (Fernández i Rodríguez, 2005: 121). En les fases més tardanes les banquetes estarien adossades a un mur de contenció realitzat a partir de la tècnica constructiva del tovot. En canvi, en les fases més modernes les banquetes

haurien estat construïdes a partir de la tècnica de la tàpia. En qualsevol cas, aquestes estarien pintades de color blanc i vermell, en ocasions només de color vermell, igual que els paviments (Fernández i Rodríguez, 2005: 117-127; Arruda i Celestino, 2009: 30; Esteban i Escacena, 2013a: 118 i 119).

Finalment, tornem a centrar-nos en la fase més recent del complex de Saltillo. És en aquest on es va documentar a l'àmbit de més grans dimensions un banc de maçoneria adossat al mur oriental (Belén i Escacena, 1997: 105). Malauradament, d'aquest no se n'ha pogut obtenir més informació.

Per altra banda, trobem paral·lelismes en tres jaciments d'origen indígena molt pròxims a Sant Jaume. Un dels exemples és el jaciment de Tossal Redó (Calaceit, Terol), amb una banqueta de 45cm d'alçada i adossada a un mur. Aquesta es va documentar al Poblat Gran de Tossal Redó, concretament a l'habitació 1, localitzada a la banda nord-est del poblat (Lucas, 1989: 169-170). Damunt s'hi va recuperar un vas teromorf molt singular, el qual tractarem més endavant (Lucas, 1989: 170 i 175). Un altre jaciment és el Turó del Calvari, el qual disposa d'un espai interpretat com una *cella*, l'A2. La banqueta/altar d'aquest espai és de dimensions més considerables que la del nostre espai A7, tant per l'amplada i llargada com per l'alçada. També es va localitzar, però, al fons de l'àmbit. Al damunt d'aquesta es van documentar una sèrie de recipients ceràmics de gran interès (Bea *et al.*, 2002: 56-58; 2009) [Fig.35].

L'altre espai comparable és l'A67 de la Moleta del Remei. A l'espai B s'hi va documentar una estructura interpretada com dipòsit-vasar, adossada al mur del fons i construïda a partir de lloses en vertical. L'estructura, però, té una peculiaritat que les altres no tenen, i és que a l'interior d'aquesta es van identificar fins a 5 enterraments infantils. Així doncs, per l'àmbit on es troba i per la singularitat que acabem d'esmentar, l'A67, o almenys l'espai B, hauria estat un espai si més no de caire cerimonial, possiblement en part també amb funcions sacres (Garcia i Rubert, 2005: 345).

#### - *La contextualització de les ceràmiques.*

Un dels fet que va sorprendre més de l'A7 és que, a diferència de tota la resta d'espais excavats fins llavors al jaciment, on els materials mobles, i molt especialment la ceràmica, apareixien en contextos estratigràfics procedents dels pisos superiors, es va

poder localitzar un important lot de vasos ceràmics *in situ* en relació al paviment i estructures del pis inferior. A més, les localitzacions específiques en el context de l'espai han estat molt importants per poder-lo interpretar. Tots els vasos es documenten de la meitat de l'àmbit cap al fons, alguns amb una localització més estricta i d'altres més incerta [Fig.36].

Un primer conjunt són els vasos amb coord. 1145, 1170 i 1176 [Fig.37]. Aquests tres es van recuperar sobre la llar de foc; per tant, podem interpretar que en el moment de l'incendi, possiblement, s'hi estigués realitzant la preparació de certs aliments o si més no que es tenia la possibilitat de dur-ho a terme de manera immediata, si calia.

Davant de la llar i al centre de l'àmbit es va documentar una de les ceràmiques més peculiars. Aquesta, amb coord. 1241, [Fig.38] és un gerro de perfil totalment oriental, però realitzat a mà. És un dels pocs (per no dir l'únic) de la zona amb aquestes característiques. A més, l'interior de la peça estava molt degradada a causa del producte que devia contenir i no a causa de l'incendi com es podria pensar, ja que els processos post-deposicionals s'observen en aquestes degradacions. Així doncs, per la seva morfologia, pel producte que contenia i per la seva localització podria haver estat un vas de gran importància simbòlica (Sardà, 2014 :133).

Unes altres ceràmiques de gran interès són dos vasos de perfil en S, coord. 1135, el qual està decorat amb cordons a tres bandes en la totalitat del seu cos i coord. 1138, que té una decoració amb cordons al voltant del coll [Fig.39], i una tassa amb decoracions de mugronets, els quals estan envoltant el coll, amb coord. 1136 [Fig.40]. Totes aquestes ceràmiques són interessants pel fet que es van documentar sobre la banqueta/altar, juntament amb altres recipients ceràmics fenicis, com ara el morter tríode fenici o una àmfora T.10.1.2.1.

També s'han documentat altres perfils en S. Aquests però es van localitzar davant de la banqueta. Un d'ell és el coord. 1244, el qual té una decoració de cordons al voltant del coll, situat entre la llar de foc i el sortint de la banqueta. L'altre és el coord. 1246, un perfil en S de petites dimensions, també amb decoració de cordons al voltat del coll

Les ceràmiques més significatives són, però, possiblement, els dos vasets amb coord. 1343 i 1344 [Fig.41], els quals estaven situats sobre i al centre de la banqueta. Tots dos estaven integrats a la banqueta, en el sentit que el revestiment d'aquesta estructura

també els recobria puntualment fins al punt que hi restaven fixats, és a dir, eren elements pensats per a restar-hi en la posició en què van ser ubicats sense cap possibilitat de ser moguts. I encara cal afegir una circumstància que els atorga un extra de singularitat i és el fet que mentre que un d'ells restava fixat a la banqueta tot reposant damunt la seva base, l'altre, al seu costat, ho feia al damunt de la seva vora. Morfològicament són molt similars entre ells, dos vasos de perfil en S en miniatura pràcticament bessons, tret del fet que el vas que està cap per avall té té una nansa i l'altre, col·locat de cap per dalt, una decoració de cordó incís al voltant del llavi. Tenint en compte la seva localització, format i disposició, interpretem que la seva funció hauria estat una de les més significatives de l'àmbit. Potser, fins i tot, la que li dona tot el sentit.

Tal i com hem esmentat anteriorment, els objectes dipositats sobre les banquetes haurien estat sovint element relacionats amb la realització d'ofrenes per a les divinitats, quan no eren ofrenes directament. També, però, es dipositen al damunt de banquetes i banquetes-altars altres elements, com per exemple poden ser betils, elements simbòlics o objectes evocadors de la o les divinitats a què està consagrat un espai.

Podria ser, efectivament, que aquests dos elements tan singulars disposats d'aquesta manera tan estranya siguin elements evocadors d'algun o alguns principis religiosos, o fins i tot, directament, d'alguna o algunes divinitats. Si aquest fos el cas, però, evidentment resulta impossible anar més enllà i elucubrar respecte de quins podrien haver estat aquests principis religiosos i/o les divinitats que evoquen. De fet, en general, la cerca de divinitats o principis religiosos en espais sacres peninsulars de contextos protohistòrics sempre ha estat una tasca força complexa. En alguns santuaris fenicis o contextos sacres ibèrics observem a voltes la presència d'una divinitat femenina principal, com és el cas d'Astarté als jaciments del Carambolo o el complex de Saltillo. És necessari esmentar que aquesta divinitat femenina també la trobem en altres civilitzacions de la Mediterrània, representada com a Tanit, Demèter o Afrodita (Grau i Rueda: 2018, 52 i 53). En qualsevol cas, la divinitat femenina representa la naturalesa i la fertilitat, tant de la terra com de la societat. A més, Astarté també és protectora dels navegants (Escacena i Fernández, 2007: 19; Esteban i Escacena, 2013a: 134) tots ells fets certament evocadors atenent a l'estreta relació



que Sant Jaume manté amb els comerciants fenicis. Seguint amb els mateixos paral·lels, a voltes la divinitat femenina va acompanyada per una de masculina (Grau i Rueda, 2018: 53). Això ho veiem reflectit de nou al Carambolo, on s'han documentat espais dedicats a Baal, déu solar i dels mariners (Escacena i Fernández, 2007: 117; De la Bandera *et al.*, 2010: 322 i 325; Fernández i Rodríguez, 2010: 220-241) i generalment relacionat amb Astarté; per tant, s'hi realitzava un doble culte.

Partint d'aquesta base, podem fer una sèrie de propostes inicials interpretatives sobre quin tipus de rituals i/o cultes es podrien haver dut a terme.

De la mateixa manera que ocorre al Carambolo o a Cancho Roano, santuaris on, eventualment, es feia culte a Astarté i a Baal (Arruda i Celestino, 2009: 30; Fernández i Rondríquez, 2010: 240; Celestino i Rodríguez, 2019: 38-42), a l'A7 de Sant Jaume també es podria haver realitzat un doble culte, sense poder afirmar a quines estava dedicat, essent cada un dels vasos una ofrena per cada una de les divinitats.

Tenint en compte que el C1 estaria orientat d'est a oest, de tal manera que, aparentment, els raigs del sol l'il·luminessin en el solstici d'estiu, el culte portat a terme a l'A7 podria haver estat inclòs dins d'una festivitat agrícola, tal i com hem esmentat anteriorment. Aquesta festivitat era comuna en la Mediterrània, marcant un nou cicle en l'agricultura, en la que es representava la mort i resurrecció de Melkart/Baal durant els equinoccis (Esteban, 2016: 302; 2017: 37). Ara bé, de nou fixant-nos en la religió fenícia, la mort i resurrecció del déu Baal marcava el començament de l'estiu, al qual se li realitzaven cultes reproduint aquest moment als solsticis d'estiu (Escacena, 2007: 627-628; Guerrero i Escacena, 2010: 242).

Així doncs, podem interpretar que els dos vasos podrien haver simbolitzat els principis de la vida i la mort, ja sigui d'una divinitat o fent referència al final d'una estació de l'any i el començament d'una altra. En aquest últim cas, doncs, podríem concloure que les divinitats a les que es feia culte representaven la fertilitat agrícola.

Ara bé, sí podem afirmar que haurien estat utilitzats durant rituals ja que, buscant paral·lelismes, observem que les poques documentacions de vasos dipositats cap per avall estan relacionats amb rituals, ja sigui de fundació, funerari o sacre (Fernández, 2019: 84). Aquests són: l'urna 11 de cos globular policromada amb vermell i blanc, aparentment, recoberta per un teixit, documentada en la necròpolis de Castellones de

Ceal (Hinojares, Jaén), utilitzada com aixovar de la tomba 11/145; un bol del dipòsit ritual de la casa 1 del jaciment Cerro de la Mesa (Alcolea de Tajo, Toledo); i dos vasos al jaciment d'Alarcos (Ciudad Real), un d'ells documentat sota paviment d'unes de les habitacions de majors dimensions del jaciment, i l'altre sota un dels murs d'un habitatge. Els dos han estat interpretats com ofrenes fundacionals (Chapa, *et al.*, 1991: 337-338; Fernández, 2019: 74-88) [Fig.42].

Tot el que acabem de exposar són les raons per les quals creiem que l'A7 podria haver estat un espai sacre. Totes elles, però, estan relacionades estrictament amb l'àmbit, amb el seu format, disposició i contingut. Durant les diverses campanyes arqueològiques que s'han dut a terme a Sant Jaume, però, han aparegut una sèrie d'elements molt interessants als quals, en un principi, no se'ls va donar la connotació que ara, a la vista de la possible lectura d'A7 en clau ritual, en podem fer. Aquests són un vas en perfil en S amb quatre elements plàstics que imiten el cap d'un boc o un bou (Garcia i Rubert *et al.*, 2016: 238), i una cassola de tipus anomenat *cassola amb nanses de cabàs*.

Pel que fa al vas [Fig.43], es va localitzar dins d'A4, just al davant d'A7, interpretat pel que fa al seu pis inferior com un espai d'estabulació d'animals (possiblement, cavalls) i en el seu pis superior, on hauria estat desat aquest vas, com a magatzem. Es tracta d'un vas de perfil en S realitzat a mà, amb diverses decoracions, com un cordó incís, garlandes i els quatre elements plàstics amb forma de cap de bou o boc (Garcia i Rubert *et al.*, 2016: 238). Es va documentar juntament o, fins i tot, formant-ne part, amb un conjunt de vaixella cerimonial, singular per la varietat tipològica de les peces que el formaven, com ara sis plats amb peu alt o sis vasets globulars entre la ceràmica a mà, un vas trípod o un plat amb vora ampla com a exemple de ceràmica a torn (Garcia i Rubert *et al.*, 2016: 136-138). Amb tot el que s'ha excavat fins ara a Sant Jaume, no s'ha trobat una peça similar i, encara que no se sàpiga què podria haver contingut, és evident que es tracta d'un vas únic i certament singular. Amb tot això, no descartem la idea què pogués tenir relació amb l'A7 o amb el món sacre si, a més, el relacionem amb el conjunt de vaixella anteriorment esmentat.

Paral·lelismes els trobem per exemple al jaciment ja esmentat de Tossal Redó, al qual s'hi va documentar un vas teriomorf [Fig.44]. Podem relacionar-lo amb el de Sant

Jaume pel fet de tenir un aplic en forma de cap de bou. La tipologia del vas, en tot cas, és totalment diferent: el vas teromorf és més ample que alt (28x23cm), amb un cos esferoide amb tendència a tancar-se en la part de dalt i un coll lleugerament horitzontal. És en els extrems d'aquests on es van aplicar els elements plàstics, segurament possibles nanses, que el fan tant característic: un cap de bou i, en la part oposada, la cua de l'animal. En aquests es localitzen dos orificis, segurament per penjar el vas, encara que es podia sostenir pel peu de forma acampanada. A més, tot el vas estava decorat amb sanefes pintades amb pinzell (Lucas, 1989: 175-179).

La relació més clara entre els dos és, a banda de la presència d'aquest element plàstic tan significatiu, que es van documentar en contextos singulars de caire cerimonial. Pel que fa al vas de Sant Jaume, ja hem comentat que es va recuperar juntament amb un conjunt de vaixel·la singular i cerimonial. En el cas del vas de Tossal Redó, es va localitzar al damunt d'una banqueteta, de la què n'hem parlat anteriorment, juntament amb una tauleta de fang (Lucas, 1989: 175). Així doncs, en els dos casos els vasos van aparèixer en un context de caire ritual i de comensalitat.

És interessant mencionar altra materialitat arqueològica amb representacions de boc o de carner, com ara els penjolls de bronze amb forma de carner que corresponien a cadenes de cinturó, propis de la zona del curs baix de l'Ebre i del nord de la província de Castelló (Neumaier, 1996: 255; Graells, 2018: 517). Generalment, són molt similars entre ells: consten d'una anella a la part dorsal de l'animal, a més d'una sèrie d'anelles a la part inferior o al ventre del carner, de les quals s'haurien penjat unes cadenes. Són fàcilment identificables gràcies a la representació de les banyes i dels detalls de la llana (Graells, 2018: 519) [Fig.45].

S'hipotetitza que els penjolls amb representació de carner són un objecte *ex-novo* que apareix a principis del segle VI aC amb clares influències orientalizants, segurament com a conseqüència de les relacions amb el món egeu (Graells, 2018: 517-519), els quals, els penjolls, feien referència a mites grecs o, si més no, haurien tingut una funcionalitat apotropaica (Graells i Alvarado, 2017: 73; Graells, 2018: 516).

La peça ceràmica de tipologia *cassola amb nanses de cabàs* [Fig.46] també és molt interessant, tant per la seva morfologia com per la seva eventual funcionalitat i paral·lels. Tal i com diu el seu nom, és una cassola amb dos nanses verticals

localitzades a cada extrem de la vora. La seva base és totalment plana, i per tant es podia sostenir per ella sola. Una altra de les singularitats de la peça és el seguit d'osques que es troben en una part del llavi.

És necessari esmentar que de peces ceràmiques amb nanses de cabàs en trobem tant al món fenici com al món indígena, en aquest últim cas realitzades a mà, com la de Sant Jaume. Generalment, són ceràmiques de vaixel·la i de cuina (Grau i Moratalla, 2001: 195; Cela, 2006: 228 i 262; Ramon *et al.*, 2011: 66). Així doncs, encara que la de Sant Jaume tingui osques en la seva part superior, certament podria haver estat utilitzada per a la cocció d'aliments. Ara bé, no descartem la possibilitat de què aquestes osques permetin relacionar el vas, conjuntament amb la seva forma general, amb quelcom més transcendent. Podem plantejar, en aquest sentit, les semblances que manté amb el conegut vas-*hippos* documentat en una fossa ritual del santuari del Carambolo [Fig.47]. Aquest té una cronologia del segle VIII o principis del VII aC, i se n'ha recuperat menys de la meitat de la seva totalitat, en dos fragments. Els fragments, eventualment, representen l'amura d'una embarcació. La carena del recipient és molt nítida, on es documenten unes osques a la part superior d'aquesta, les quals són les representacions de gateres o d'escalemots. Sigui com sigui, aquestes osques només se situen en una banda de la ceràmica; en canvi, a l'altra banda s'hi localitza una nansa. Aquest aspecte que acabem de mencionar ha fet interpretar als autors que la ceràmica reposaria sobre el seu peu massís de morfologia anul·lar, però adossada en un mur, essent la banda que no té osques la que estaria en contacte amb aquest. Una de les característiques més emblemàtiques del vas-*hippos* és la decoració en un dels seus extrems d'una pròtoma amb forma de cap de cavall, similar al que és propi dels vaixells fenicis. Cal esmentar que a la mateixa fossa es va recuperar un cap de cavall ceràmic, amb les mateixes característiques que el del vas-*hippos*; per tant, aparentment, el vas-*hippos* hauria estat decorat amb dues pròtomes. Segons autors que han estudiat la ceràmica, amb la recuperació de la segona pròtoma, han proposat que el vas-*hippos* hauria tingut una forma simètrica; per tant, mirés des d'on es mirés, sempre es representaria la proa de l'*hippos* (Escacena i Fernández, 2007: 7-24; Guerrero i Escacena, 2010: 243-246).

Encara que la peça de Sant Jaume no ha estat recuperada en la seva totalitat, podem proposar que, de la mateixa manera que la del Carambolo, podria haver estat també

un *hippos* que fes referència a la navegació i comercialització. En tot cas, hi faltarien els caps dels cavalls que fan tan singular a la del Carambolo.

La cassola de Sant Jaume es va localitzar en un nivell d'enderroc extramurs i, per tant, és molt difícil saber d'on procedia: en un moment indeterminat post-deposicional, va ser moguda del lloc on estava originalment desada. Tenint en compte que les osques només s'han localitzat en una banda i que té una base plana, podem interpretar que podria haver estat tant dipositada en una zona plana com subjectada per les nanses, però adossada en un mur, i per aquest motiu, com en el cas de la peça del Carambolo, els forats dels remes només es documentarien en una banda.

La interpretació que podem proposar per a la cassola de Sant Jaume és molt complexa, tenint en compte que l'única comparació que tenim d'aquesta és amb la del Carambolo. El vas-*hippos* del Carambolo és interpretat com un objecte litúrgic exposat en alguna de les estances del santuari, tenint en compte que no segueix fidelment la representació d'un *hippos*. Guerrero i Escacena (2010) el comparen amb els vaixells sagrats de l'antic Egipte (cultura que influència als fenicis), els quals transporten en una processó les divinitats astrals. Els investigadors no descarten un culte similar al Carambolo dedicat a Baal, hipòtesi que es veu reforçada gràcies a l'orientació solar del santuari i la vinculació d'aquesta divinitat amb l'astre.

Una altra interpretació, la qual, aparentment, és la que té més suport, està vinculada amb el culte a Astarté i les semblances amb la deessa Isis, ja que les dues es relacionen amb el món funerari. Els investigadors proposen que al Carambolo s'hagués portat a terme un culte similar a la festivitat primaveral *Navigium Isidis* o *Ploiaphesia*, on s'hi realitzava una processó amb una llum en forma de nau que iniciava la temporada de navegació (Guerrero i Escacena, 2010: 242, 243 i 248).

No podem afirmar en seguretat que la cassola de Sant Jaume hagués tingut la mateixa funcionalitat. En tot cas, ateses les semblances amb la del Carambolo i la manca d'altres paral·lels permet si més no proposar que, probablement, hauria estat un objecte singular, litúrgic amb valor sagrat.

Un cop hem exposat les evidències arqueològiques que s'han documentat tant a l'A7 com a Sant Jaume i els paral·lelismes que aquestes tenen amb santuaris i/o temples indígenes i fenicis de la península Ibèrica, observem que cap dels espais de culte ni la

materialitat associada que hem estudiat coincideixen totalment amb les evidències d'A7. Aquest fet podria ser degut a dos motius: per una banda, recordem que Sant Jaume seria la residència d'una elit indígena. Com a tal i a conseqüència de l'alta diversitat cultural existent en la protohistòria catalana, i que provoca la inexistència d'un model classificable que permeti definir un tipus únic d'espai sacre indígena (Belarte i Sanmartí, 1997: 27; Grau i Rueda, 2018: 54; Amorós, 2019: 5), no es poden relacionar tots els aspectes característics d'A7 en un mateix recinte sacre indígena crono-culturalment similar.

Per altra banda i en relació amb l'anterior, a l'A7 s'hi ha documentat materialitat fenícia. Això podria implicar que el culte a Sant Jaume s'hauria desenvolupat mitjançant unes creences pròpies, però que, en aquestes, hi haguessin participat factors i/o materialitat comuna del món fenici.

Amb tot l'explicat, observem que malgrat tot A7 compleix amb unes característiques generals dels recintes de culte protohistòrics del nord-est peninsular: l'estructura de l'àmbit no és distintiva, és més, és assimilable als altres àmbits "profans" de Sant Jaume; de fet, a l'àrea ibera molts espais sacres no es distingeixen amb els domèstics (Arruda i Celestino, 2009: 43). Ara bé, les seves estructures peculiars, l'absència de representacions de divinitats i els recipients ceràmics a mà documentats en el nivell de circulació (Belarte i Sanmartí, 1997: 21 i 27), a més de la recerca de recintes sacres indígenes, permeten considerar la possible realització d'activitats rituals dins de l'àmbit; per tant, a partir d'indicadors que es co-relacionen (Gomes, 2012: 21) podem proposar que a l'A7 s'haurien portat a terme activitats de caràcter sacre i ritual mitjançant un model indígena, però amb la inclusió de materialitat i, possiblement, ritualitat fenícia.

No podem saber fins a quin grau la cultura fenícia va ser acceptada en el culte a Sant Jaume; així doncs, no podem assegurar el nivell d'hibridació cultural que es va produir en el món sacre de la residència.

## 6. La qüestió política

Les raons per les quals des del GRAP considerem que el jaciment de Sant Jaume hauria pogut ser una gran residència, seu política del cabdillatge CSJ, són diverses i els arguments han estat exposats de manera detallada en treballs anteriors (Garcia i

Rubert, 2005: 625-629; Garcia i Rubert, 2011: 336-337 i 344-348; Garcia i Rubert, 2015: 231-240; Garcia i Rubert *et al.*, 2016: 389-416). L'elit resident a Sant Jaume implementà un seguit d'estratègies, en moments i a ritmes diferents i en funció de les circumstàncies, destinades en el seu conjunt a configurar un relat que legitimés l'ordre social jeràrquic existent i, eventualment, possibilités la seva reproducció. Els sistemes de cabdillatge es caracteritzen per ser propis de societats jerarquizades, controlades per una petita part de la població, les elits, les quals, per mantenir el poder, han de realitzar certes tasques per tal que la població esdevingui i es mantingui dependent d'elles, ja sigui aquesta dependència real o impostada. En aquest sentit, l'acumulació de part dels béns produïts per la comunitat i la seva eventual redistribució parcial és propi de l'elit. De la mateixa manera, la producció, acumulació i redistribució dels béns o productes de prestigi també està sota la seva custòdia. Aquest últim punt explica per què les elits (com per exemple, la de Sant Jaume) mantenen sovint aliances o, si més no, contactes, amb altres societats complexes (Kristiansen, 1998: 39). Podem dir doncs, que els cabdills i cabdilles són la classe explotadora i econòmica dominant, la qual té el control, eventualment i depenent del cas, de la gestió d'allò públic, militar i de les relacions d'intercanvi (Guevara, 2007: 199; Gomes, 2012: 129). En definitiva, amb aquestes estratègies, les quals són diverses entre cabdillatges, l'elit pretén centralitzar tot o gran part del poder polític de la comunitat (Garcia i Rubert, 2015: 226).

Ara bé, atesa la varietat i els diversos nivells de complexitat en les societats de cabdillatge, hem acceptat una sèrie de factors que considerem que es compleixen en major o menor mesura en aquesta mena de societats, tot i que no són exclusius de societats jerarquizades. Els factors que hem utilitzat per caracteritzar i justificar el poder polític de Sant Jaume sobre el CSJ són: l'existència d'una comunitat supralocal, la identificació d'un centre de poder, la identificació d'obres públiques, la documentació de tributs, l'existència de conflicte, la identificació de la ritualitat i la identificació d'objectes de prestigi (Garcia i Rubert, 2015: 227)

Aquests factors són identificables tant a Sant Jaume com al conjunt del CSJ, i ens permeten justificar perquè considerem el CSJ com un cabdillatge i Sant Jaume com una residència de l'elit. Identifiquem, en aquest sentit, tot un seguit de fonts de poder que l'elit ha utilitzat per tal de mantenir el control de tot el complex. Aquestes són:

- *La situació geogràfica.*

Sant Jaume es localitza sobre un cim de baixa altura, molt proper a la costa i al centre de l'encreuament de diverses vies de comunicació que connectarien la costa amb els poblats de la zona, com la Moleta del Remei o la Cogula, amb el riu Sènia i amb el sector interior (Garcia i Rubert *et al.*, 2016: 389). A més, des d'aquesta situació es controla el territori del curs del riu Sènia (Garcia i Rubert, 2005: 619 i 628; 2015: 230). Interpretem que la situació de Sant Jaume no és casual, sinó que és estratègica, per tal de tenir el control i poder absolut de tot el territori i del comerç que entrava i sortia de la costa cap a l'interior, i viceversa (Garcia i Rubert *et al.*, 2016: 390).

A banda d'això, però en tot cas amb una relació directa, la situació de Sant Jaume amb la resta d'assentaments del CSJ, i entre ells, és d'extrema proximitat. Alguns d'aquests es localitzen en zones també estratègiques, com la Cogula, jaciment situat sobre un cim d'altura considerable, o la Ferradura i el Castell, situats prop de vies de comunicació. Aquests tres assentaments suggereixen la voluntat de mantenir el control tant del territori com de les vies. Per tant, interpretem que estaven inclosos sota un sistema d'organització supralocal (Gracia i Rubert, 2015: 230).

- *La singularitat de Sant Jaume*

Clarament el jaciment mostra una singularitat per si mateix respecte dels altres assentaments de CSJ. Observem que la planta de Sant Jaume és totalment atípica per la cronologia i zona en la que ens trobem; en canvi, els possibles poblats del CSJ, la Moleta i la Ferradura, segueixen un mateix model ja existent al Bronze final (Garcia i Rubert, 2015: 231; Garcia i Rubert *et al.*, 2016: 408). La planta tan característica de Sant Jaume consta d'un espai multicompartimentat, eventualment, amb àrees diferenciades, d'un seguit d'estructures defensives i d'una localització aïllada respecte als altres assentaments però proper a la costa. Així doncs, interpretem que Sant Jaume, per les seves característiques tan clares, hauria estat el centre de poder de la comunitat supralocal, el qual hauria dut a terme unes funcions molt clares i diferenciadores de la resta dels assentaments, probablement utilitzades com fonts de poder, com ara socials, econòmiques i comercials (Garcia i Rubert, 2015: 234).



- *Obres públiques*

Seguint amb els dos punts anteriors, interpretem que la residència va ser una obra pública, ja que per edificar-la, molt probablement, hi van participar habitants del conjunt de la comunitat supralocal (Garcia i Rubert, 2015: 237). Els discursos que devia utilitzar l'elit per tal d'edificar la seva residència amb les complexitats que comporta, és la de proporcionar, a partir d'aquesta, benestar i seguretat cap a la comunitat, ja sigui de caràcter econòmic, simbòlic o social, entre d'altres (Garcia i Rubert, 2015: 238).

De fet, aquest factor clarament mostra que és una font de poder de l'elit, no solament perquè és una construcció complexa de grans magnituds i aïllada de la resta de les comunitats, sinó també perquè amb la residència l'elit exposa el seu poder. També ens indica el grau elevat de jerarquització que devia existir, necessari per tal de convèncer als habitants del complex de construir la seva residència amb les singularitats que mostra i que ja hem exposat (Garcia i Rubert, 2015: 237).

Per altra banda, seguint amb el fil del primer punt (la situació geogràfica), les vies de comunicació podrien haver estat fruit de les interaccions entre assentaments, creades pel poder central com a obra pública, tal com hem comentat més amunt (Garcia i Rubert, 2015: 227 i 230).

- *Redistribució*

En diverses ocasions hem esmentat que tots els àmbits excavats fins ara haurien disposat d'una planta superior, la qual hauria tingut la funció de magatzem. La quantitat de recipients en aquests, sobretot d'àmfores, i la morfologia tan atípica de C1 (rectilínia i ampla per l'època), fan pensar que hi hauria hagut un moviment constant de recipients d'emmagatzematge. Així doncs, entenem Sant Jaume com un centre on s'hi obtenia i es guardava una gran quantitat de productes. Cal esmentar que la quantitat de producte emmagatzemat seria tal, que es calcula impossible que fos consumit pels habitants del propi nucli. Per tant, s'interpreta que part d'aquest era repartit, és a dir, redistribuït entre la població del territori. Així doncs, creiem que qui estava a càrrec d'aquesta tasca, realment hauria de tenir poder sobre la població per tal d'obtenir els productes, els quals posteriorment redistribuiria (Garcia i Rubert, 2005: 621-624; 2011: 239; 2015: 239).

Hem de ser conscients que una part dels productes que es distribuïen eren exògens, concretament d'origen fenici, per tant, productes de prestigi i amb valor. Aquests es documenten nombrosament als assentaments del CSJ; per tant, és una altra mostra d'interacció entre comunitats (Garcia i Rubert, 2015: 230-231 i 239). D'aquesta manera, qui visqués a Sant Jaume hauria tingut un paper fonamental en les relacions entre els comerciants fenicis, a més de tenir la confiança o el poder de tot el poble per tal de després distribuir els productes (Garcia i Rubert, 2015: 237). Amb tot el comentat fins ara, a canvi dels productes fenicis amb gran valor pels indígenes, aquests haurien comercialitzat amb diversos metalls, béns preuats pels fenicis (Garcia i Rubert *et al.*, 2016: 409). Així doncs, podem suposar que el CSJ hauria obtingut i controlat uns recursos metal·lífers per tal de mantenir les relacions comercials amb els fenicis. (Garcia i Rubert, 2005: 738-742; 2011: 239;).

- *Productes i materials singulars*

Uns altres motius pels quals interpretem que Sant Jaume hauria estat un centre de poder són els objectes de prestigi o els que mostren una certa singularitat utilitzats com a font de poder, resultat de les relacions comercials amb fenicis (Garcia i Rubert, 2015: 239). Pel que fa als primers, són objectes elaborats amb materials preuats en aquella època, com ara el bronze o el ferro. A Sant Jaume s'han recuperat pocs, però com a exemple un ganivet de ferro. De fet, la majoria d'aquests objectes es relacionen amb l'armament. Observem que en aquest punt es relacionen dos aspectes de poder: l'acumulació d'objectes de prestigi i el conflicte (Garcia i Rubert, 2005: 628). Aquest últim punt, però, el tractarem més endavant. Un altre exemple seria la presència d'àmfores fenícies que, eventualment, contindrien vi, producte molt preuat en el territori del que tractem. El vi, gràcies al seu efecte euforitzant, pels valors organolèptics, la incapacitat per produir-lo i la seva mancança en el territori (Garcia i Rubert, 2015: 253), era utilitzat com a font de poder per part de l'elit en situacions de relacions amb elits d'altres comunitats. Probablement era consumit juntament amb menjar en cerimònies privades on solament hi participava els membres del nivell dirigent. De fet, a Sant Jaume s'ha documentat la seva presència relacionada amb el banquet. Així doncs, podem arribar a la conclusió que el vi va ser un dels productes més demandats per l'elit (Garcia i Rubert, 2005: 725-729).

Pel que fa a objectes singulars, ens referim a la gran quantitat de ceràmica fenícia documentada tant a Sant Jaume com a tot el CSJ. La vaixella localitzada a l'A4 n'és un exemple, la qual interpretem que hauria estat utilitzada, juntament amb el vi, en un context cerimonial i exclusiu, com ara en banquets, on hi participava l'elit (Garcia i Rubert, 2005: 622 i 628).

#### - *Conflicte*

Sant Jaume és un assentament de petites dimensions, però amb un seguit d'estructures defensives complexes: una gran muralla de doble parament, dues torres i avantmurals en l'accés a la residència. A més, una altra evidència de defensa però que es repeteix en tot el complex, recordem, és la localització de cada assentament en cims. Sant Jaume compleix amb els requisits que caracteritzen les fortaleses, com ara el fet de ser de petites dimensions i disposar de potents estructures defensives. Generalment, les fortaleses són fortins, punts de comerç i/o estan habitades per una elit (Garcia i Rubert, 2005: 626; Garcia i Rubert *et al.*, 2016: 389).

Tenint en compte les estructures defensives que només contempla Sant Jaume, a més dels objectes d'armament de ferro, anteriorment esmentats, i la recuperació d'un conjunt de còdols a l'A4, sospitem que el conflicte hauria estat utilitzat també com una font de poder (Garcia i Rubert, 2005: 627; 2015: 238-239).

Fins aquí, hem esmentat i explicat quines eren les fonts de poder utilitzades per l'elit de Sant Jaume per tal de controlar i mantenir el poder de tot el CSJ, identificades fins al moment. Ara bé, mai fins ara havíem pogut relacionar aquest poder amb una estratègia o marc ideològic, atès que les evidències al respecte eren inexistents. Gràcies a les excavacions que s'han realitzar a l'A7 i a la recerca i estudis que s'exposen en aquest mateix treball, actualment podem suggerir que l'elit de la residència, eventualment, hauria gaudit d'un poder religiós sobre la comunitat o, si més no, s'hi haurien dut a terme pràctiques rituals a l'A7 que cal relacionar, entre d'altres factors, també amb l'exercici del poder.

Les evidències per afirmar aquesta hipòtesi són les raonades al treball, justificades a partir de l'orientació de la residència i de l'àmbit, amb possible caràcter cosmològic; les estructures que es documenten en el mateix, com ara la llar de foc i la

banqueta/altar, estructures clarament simbòliques i la contextualització dels recipients ceràmics a mà, singulars tant per la seva tipologia, localització i disposició.

Tot apunta també, tal i com és propi dels cabdillatges en general, que aquesta elit gestiona tots aquests recursos i eines per poder gaudir del control ideològic de la població, per tal de sotmetre-la sota unes normes de conducta, justificades a partir d'una ideologia cohesionada i dominada; per tant, en el cas de Sant Jaume, com en el cas de moltes altres exemples de cabdillatges simples al llarg de la Història i arreu del món, la ideologia molt possiblement jugà un paper primordial per al manteniment i per a la legitimització del poder. En aquest sentit, convé precisar que en aquest marc concret molt sovint els factors naturals, com ara els cosmològics, el justifiquen (Kristiansen, 1998: 39), a més de ser el motiu per a la creació d'un seguit de regles imposades a la societat. Això explica per exemple la necessitat de crear mites, rituals i simbologia.

La influència i la dinàmica d'apropiació de les pràctiques, creences i tradicions són les eines que fan que la ideologia fundada per l'elit perduri, de tal manera que, finalment, aquesta sigui justificada durant anys per tal de confirmar i naturalitzar el seu poder polític (Gomes, 2012: 129). D'altra banda, a partir de les relacions entre comunitats la ideologia va evolucionant tot observant-se similituds entre cultures (Carneiro, 2002: 92-94; Guevara, 2007: 199-211). Seguint amb aquest fil de discussió, les elits mostren el seu poder religiós amb la creació d'espais destinats a la realització de rituals i/o cerimònies, duts a terme per a ells, com ara capelles o espais on s'hi realitzarien banquets i altres actes ritualitzats (Peterson i Drennan, 2011: 122).

## 7. Conclusions

Al llarg d'aquest treball hem recopilat, endreçat, exposat i interpretat diverses dades de caire arqueològic amb la finalitat d'acomplir tots els objectius presentats per, finalment, poder afirmar o refusar la nostra hipòtesi principal: interpretar l'àmbit A7 del jaciment de Sant Jaume com un petit espai sacre.

Malgrat que no s'han pogut realitzar totes les tasques que estaven previstes a causa dels motius ja coneguts i per l'extensió limitada que ha de tenir un TFG, les conclusions

a les que hem arribat són molt enriquidores, les quals ens permeten ampliar el coneixement que teníem fins ara tant de la residència com del CSJ.

Gràcies a les dades recollides als treballs d'excavació, a la documentació, a la preservació i a la riquesa de l'A7, com de tot el jaciment, podem proposar que, efectivament, eventualment A7 va ser un espai sacre on s'hi realitzaven cultes rituals, ara per ara desconeguts en la seva concreció formal última, però dels quals en podem suggerir alguns d'aquests, ja esmentats.

El mètode científic utilitat en aquest TFG no solament ens ha garantit identificar la funcionalitat de l'A7, sinó que, per una banda, hem pogut comprendre millor l'estructuració de l'àmbit públic de la residència i, per altra banda, hem resolt dubtes envers la materialitat arqueològica de Sant Jaume, com ara respecte la cassola amb nanses de cabàs i el vas amb pròtomes de boc. Els resultats finals obtinguts han permès relacionar tots aquests aspectes amb motius rituals i/o sacres.

Amb els resultats obtinguts, per primera vegada podem relacionar aspectes religiosos a Sant Jaume, el quals, encara que són escassos, són clarament identificables i comparables amb evidències arqueològiques documentades en santuaris i/o temples tant indígenes com fenicis de la Península Ibèrica.

De fet, seguint amb aquest mateix punt, observem la clara participació fenícia, no només present en tota la residència, sinó també a l'A7, si tenim en compte que al seu interior es van poder recuperar un important conjunt de ceràmica fenícia a torn.

A banda d'aquesta, també són presents altres aspectes relacionables amb la cultura fenícia ja comentats, com ho són la banquetta, la llar de foc o l'orientació. Aquests aspectes també hi són presents, però, al món sacre indígena. De fet, un cop havent-los analitzat, observem que aquests aspectes de Sant Jaume són més similars als indígenes que no pas als aspectes fenicis. Arribats a aquest punt, hem d'acceptar que a l'A7 es va seguir un patró de desenvolupament cultural i ritual autòcton, però amb incorporacions puntuals d'elements culturals fenicis.

L'acceptació de l'existència d'un espai ritual dins de la residència acabaria de completar el model antropològic de les fonts de poder utilitzades per l'elit com el mitjà per aconseguir-lo i mantenir-lo en les societats de cabdillatge. Fins ara, s'ha hipotetitzat que l'elit de Sant Jaume justificava el seu poder a partir de la centralització

del control polític, econòmic i social dins d'una comunitat supralocal (el CSJ). A partir dels resultats d'aquest treball podem proposar que les ideologies i rituals podrien haver estat utilitzats també per part de l'elit com una eina més de control i cohesió de la comunitat i, així doncs, mantenir el seu poder sobre d'aquesta.

Amb tot l'explicat fins ara, podem proposar, doncs, que les creences, rituals i cultes a Sant Jaume haurien estat més importants del que fins ara es pensava. Aquests eren utilitzats per l'elit i, eventualment, portats a terme amb la finalitat de mostrar la superioritat social envers la comunitat. La transcendència era tal, que els habitants de Sant Jaume van procurar construir la residència amb una organització i orientació específica que permetés als raigs del Sol en un moment determinat, probablement al solstici d'estiu, il·luminar tot el C1 i, en conseqüència l'A1, posant sobre la taula la possible existència de consums rituals també de caràcter sacre realitzats a la residència.

Per acabar, voldríem recordar que l'A7 és un àmbit únic de Sant Jaume, el qual ens ha proporcionat una gran quantitat de materialitat de tot tipus, alguns d'ells *in situ*, els quals ens faciliten la recerca i interpretació arqueològica. Cal esmentar que en la realització d'aquest Treball de Final de Grau solament ens hem basat en les estructures documentades i en la contextualització de les ceràmiques a mà situades en el nivell de circulació; per tant, l'estudi de l'A7 no acaba aquí, sinó que aquest treball és un primer pas per continuar amb la recerca i coneixement de l'A7, de Sant Jaume i del Complex Sant Jaume.

## 8. Annexos



Fig.1. La fortaleza dels Vilars Font: Junyent i López, 2017: 38. Fig.6.

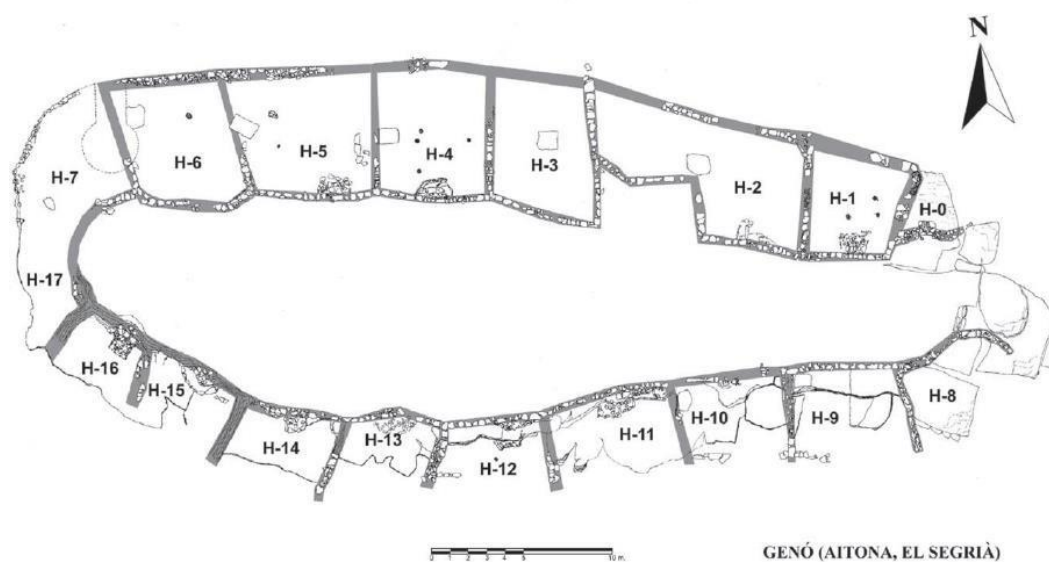


Fig.2. Planta del poblat de Genó. Font: López Cachero, 2007: 106. Fig.2.

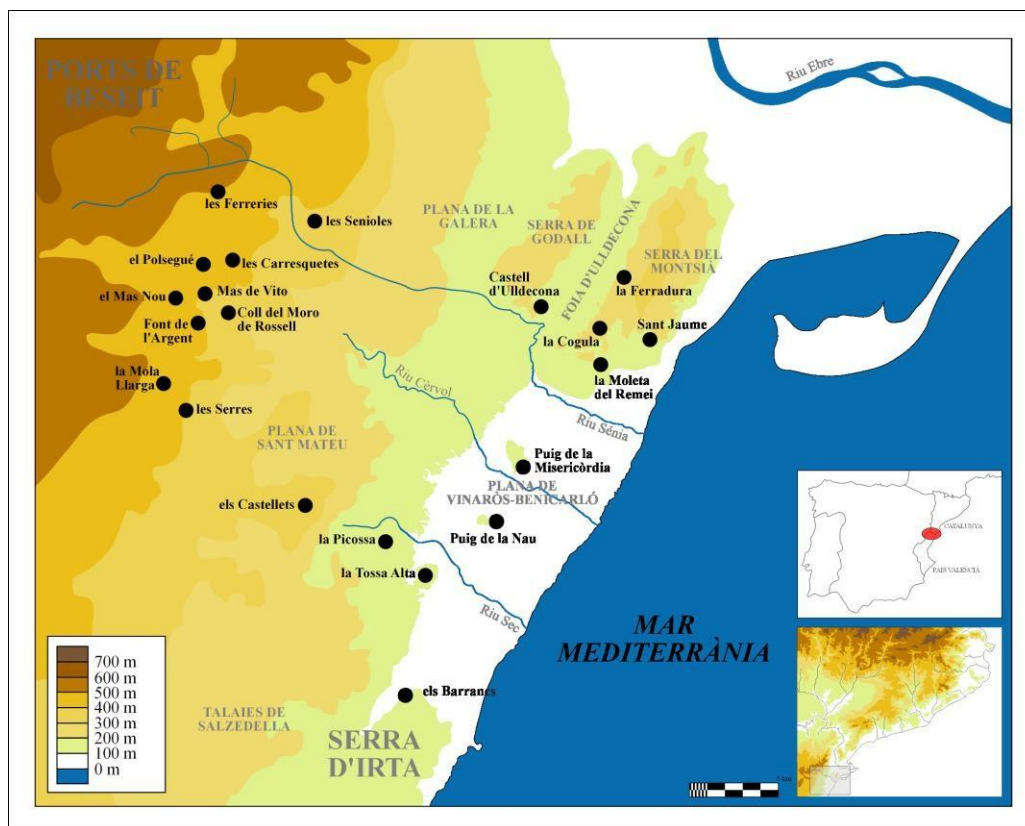


Fig.3. Jaciments principals de la primera edat del ferro a les Terres del Sénia. Font: (Arxiu GRAP-UB).

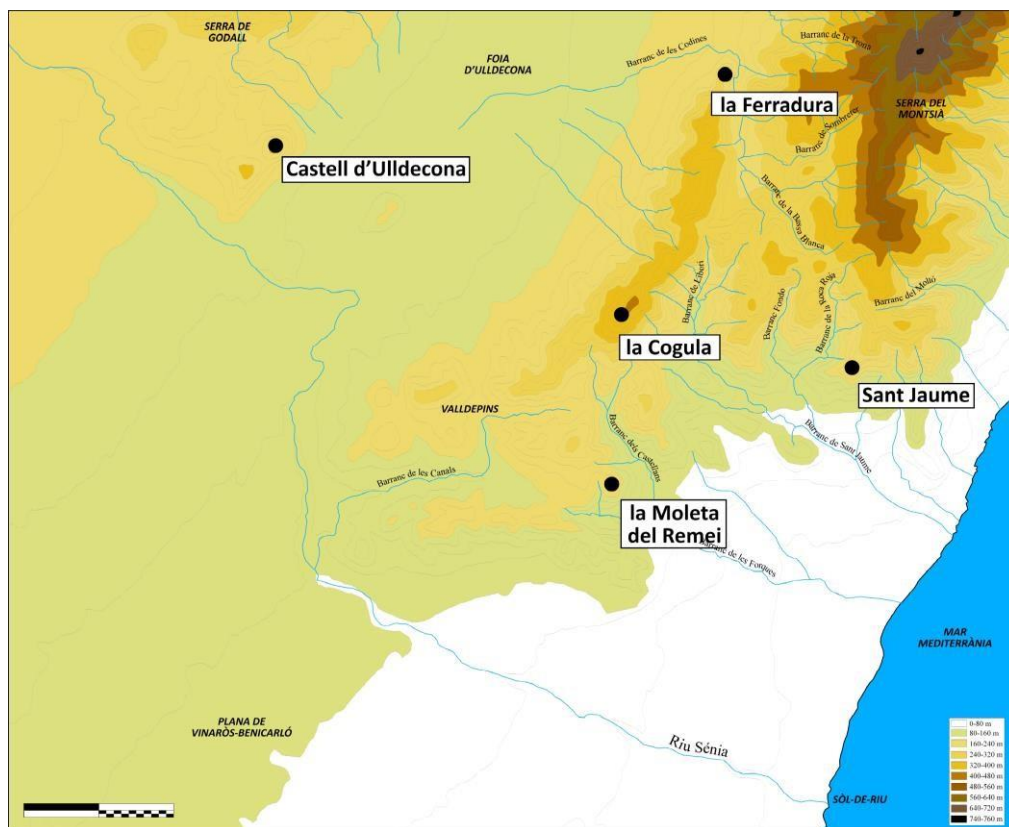


Fig.4. Jaciments del Complex Sant Jaume. Font: (Arxiu GRAP-UB).





**Fig.5. La Ferradura.** Font: <http://www.ub.edu/grap/>. Data de consulta: 20 de juny del 2020.



**Fig.6. La Cogula.** Font: <http://www.ub.edu/grap/>. Data de consulta: 21 de juliol del 2020.





**Fig.7. El Castell d'Ulldecona.** Font: Garcia, Gràcia i Moreno, 2016: 398. Fig.373.



**Fig.8. La Moleta del Remei.** Font: <http://www.ub.edu/grap/>. Data de consulta: 20 de juny del 2020.





Fig.9. Residència fortificada de Sant Jaume. Font: (Arxius GRAP-UB).



Fig.10. Planta de Sant Jaume. Font: <http://www.ub.edu/grap/>. Data de consulta: 20 de juny del 2020.



**Fig.11.** Llar de foc de l'àmbit A7. Font: (Arxiu GRAP-UB).



**Fig.12.** Últims resultats d'A7. Font: (Arxiu GRAP-UB).





**Fig.13. Banqueta/altar de l'A7.** Font: (Arxiu GRAP-UB).



**Fig.14. Nivell superficial de l'àmbit A7.** Font: (Arxiu GRAP-UB).





Fig.15. UE 2014 de l'A7. Font: (Arxiu GRAP-UB).



Fig.16. UE 2014 de l'A7. Font: (Arxiu GRAP-UB).



**Fig.17. Pics de cendra.** Font: (Arxiu GRAP-UB).



**Fig.18. Rampa d'accés a l'A7.** Font: (Arxiu GRAP-UB).





**Fig.19.** Obertures en el mur compartit per A7 i A18. Font: (Arxiu GRAP-UB).





Fig.20. Excavació de la banqueta de l'A7. Font: (Arxiu GRAP-UB).



Fig.21. Morter trípod fenici. Font: (Arxiu GRAP-UB).

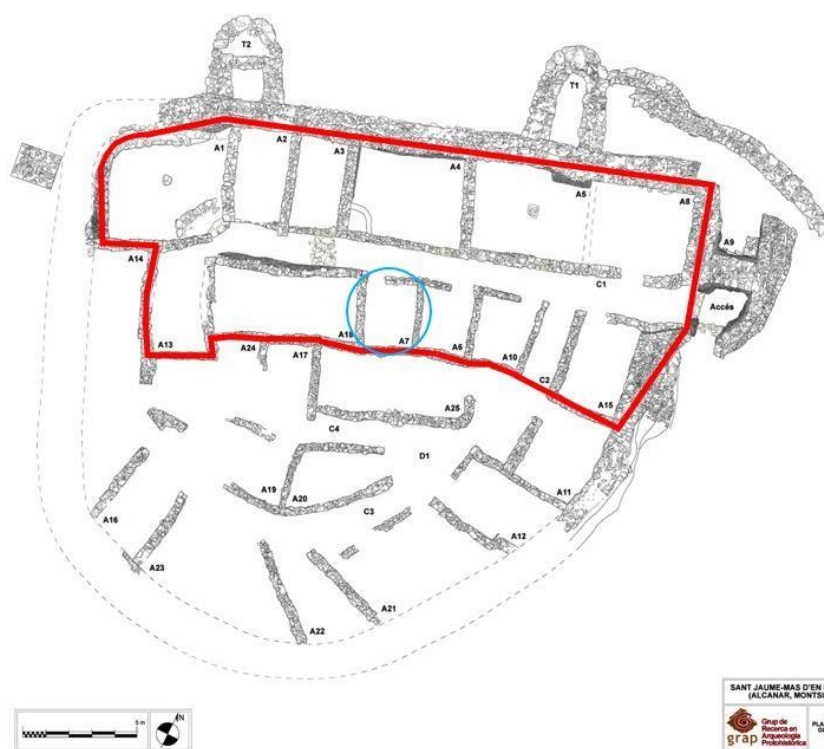


Fig.22. Planta de Sant Jaume. En vermell, l'àrea més pública de la residència; en blau, l'A7. Font: Arxiu del GRAP. (Modificada).



Fig.23. Planta de Sant Jaume. En vermell, l'A18, l'A7, l'A6 i l'A10. Font: Arxiu del GRAP. (Modificada).

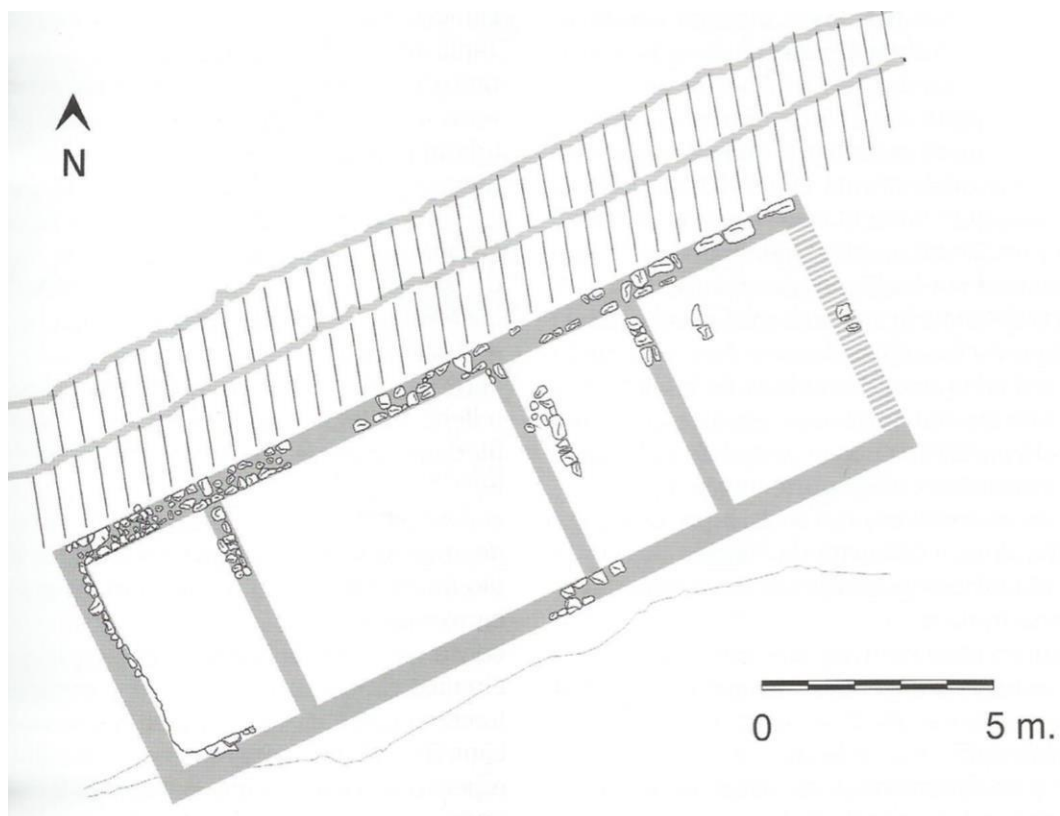


Fig.24. Planta del Sector A de la Serreta. Font: Grau, Amorós i Segura, 2017: 41. Fig.10.



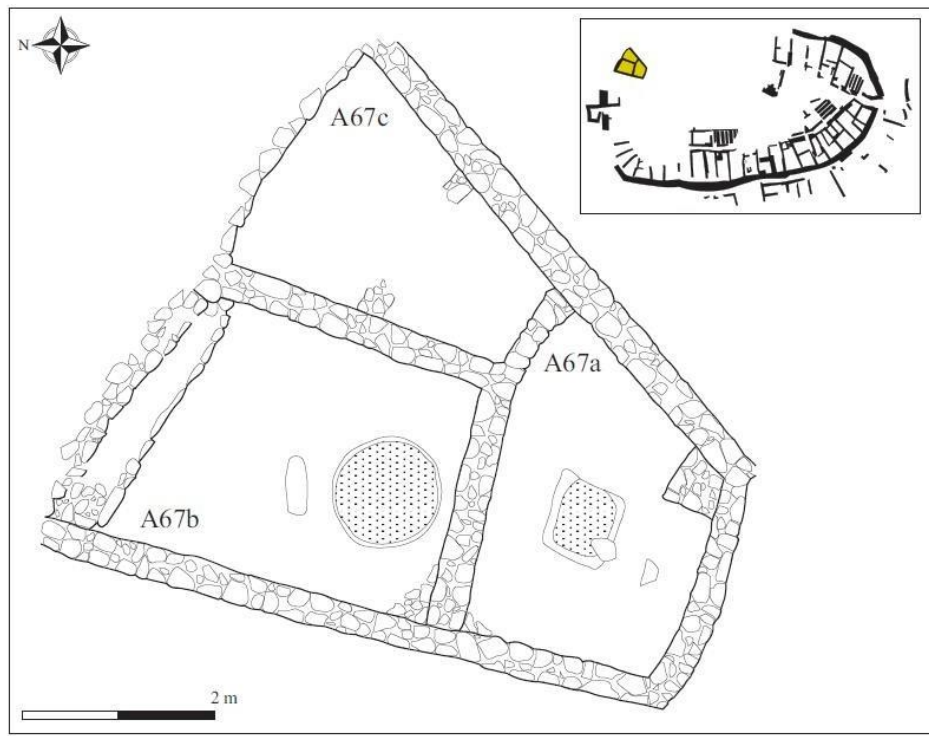


Fig.25. L'A67 del jaciment de La Moleta del Remei. Font: (Arxiu GRAP-UB).



Fig.26. Basament de pilar o betil de l'A1. Font: Garcia, Gràcia i Moreno, 2016: 111.  
Fig.62.





**Fig.27.** Vista del Santuari d'entrada del jaciment *Cerro de las Cabezas* amb els tres betils. Font: Esteban i Benítez, 2016: 275. Fig.4.



**Fig.28.** Banc de l'A1 vist des del nord. Font: Garcia, Gràcia i Moreno, 2016: 111. Fig.63.



**Fig.29. Sortida del Sol el 25 de juny del 2020 des de l'A1 de Sant Jaume.** Font: (Arxiu GRAP-UB).



**Fig.30. Esglaons d'A29 del Santuari del Carambolo.** Font: Fernández i Rodríguez, 2005: 118. Lam.IV.

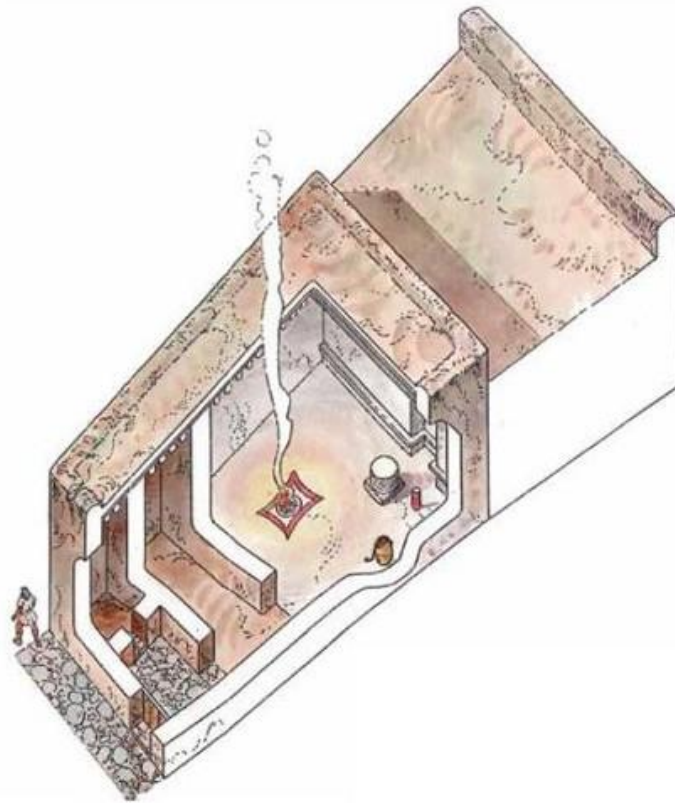




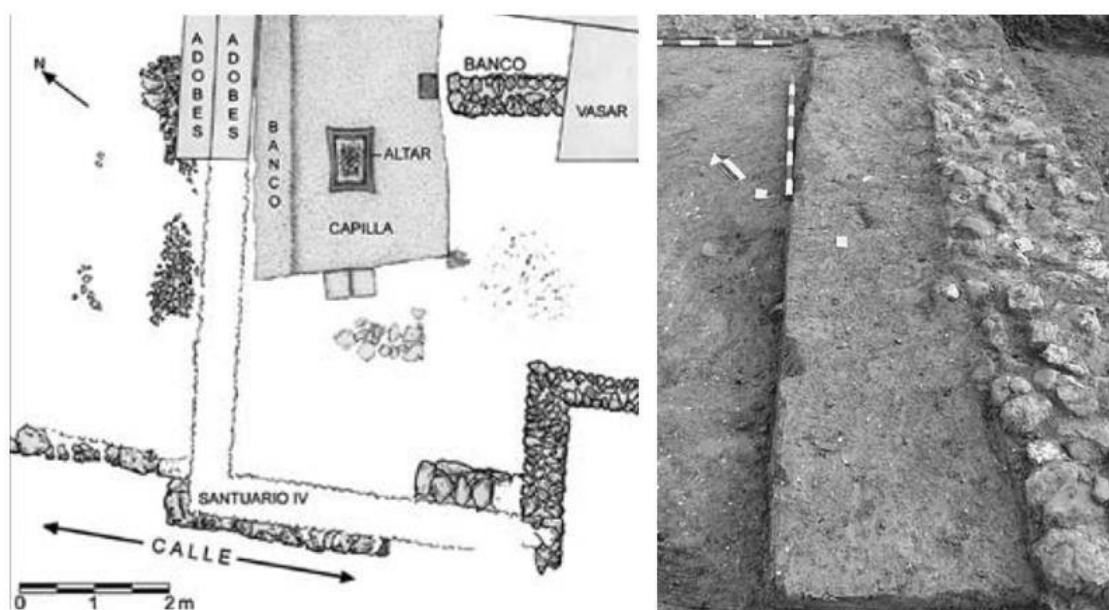
**Fig.31.** A l'esquerra, l'altar de pell de toro del Temple de Caura; a la dreta, l'altar de pell de toro del Santuari del Carambolo. Els dos altars tenen una orientació est-oest. Font: Baglioni, *et al.*, 2018: 204. Fig.4; Fernández i Rodríguez, 2010: 227. Fig. 22.



**Fig.32.** Altars del jaciment Cancho Roano. A l'esquerra s'observa la superposició d'altars de l'H7: a sota es documenta un altar circular i, sobre d'aquest, es documenta l'altar de pell de toro; a la dreta, l'altar circular de l'H7. Font: Celestino i Rodríguez, 2019: 32 i 34. Fig.5 i Fig.7.

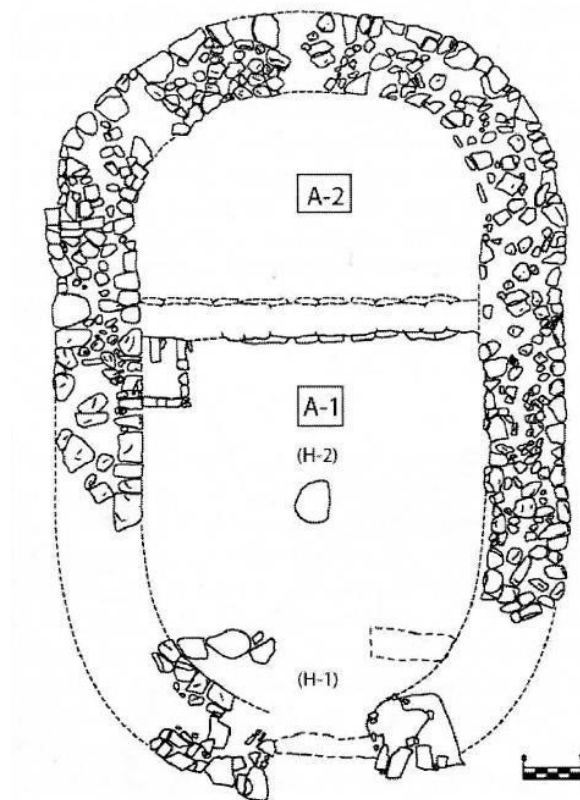


**Fig.33. Representació del recinte sacre de els Vilars (Dibuix F.Riart).** Font: Junyent i López, 2017: 49. Fig.10.



**Fig.34. A l'esquerra, plànol del Temple de Caura on s'observen les disposicions dels bancs; a la dreta, banc elaborat amb el sistema de la tàpia al Santuari del Carambolo.** Font: Fernández i Rodríguez, 2005: 132. Lam.XXVIII; Esteban i Escacena, 2013: 117. Fig.2.





**Fig.35. Planta del Turó del Calvari.** Font: Bea, Diloli i Vilaseca, 2002: 54. Fig.2.



**Fig.36. Fotografia de la campanya 21/2018 de l'A7 on s'observen les ceràmiques a mà tractades en aquest treball.** Font: (Arxiu GRAP-UB).



**Fig.37. Ceràmiques documentades sobre la llar de foc amb coord. 1145, 1170 i 1176. Font: (Arxiu GRAP-UB).**



**Fig.38. Gerro amb coord. 1241. Font: (Arxiu GRAP-UB).**





**Fig.39.** Gran perfil en S amb coord. 1138. Font: (Arxiu GRAP-UB).



**Fig.40.** Tassa amb coord. 1136. Font: (Arxiu GRAP-UB).



**Fig.41. Vasets amb coord. 1344 i 1345.** Font: (Arxiu GRAP-UB).



**Fig.42. Dos vasos disposats cap per avall interpretats com a ofrenes fundacionals, recuperats al jaciment d'Alarcos.** Font: Fernández, 2019: 77 i 78. Fig.4 i Fig.5.





**Fig.43. Vas de perfil en S recuperat a Sant Jaume decorat amb cordó incís, garlandes i quatre pròtomes de cap de brou o boc.** Font: Garcia, Gràcia i Moreno, 2010: 240. Fig.235.



**Fig.44. Vas teriomorf del jaciment del Tossal Redó.** Font: Lucas, 1989: 174. Fig.3.1.



**Fig.45. Penjoll en forma de carner del jaciment de la Torre Cremada (Vall-del-Tormo, Terol).** Font: Graells i Alvarado, 2017: 73. Fig.30.



**Fig.46. Cassola amb nanses de cabàs recuperada al jaciment de Sant Jaume.** A la imatge de la dreta es pot observar el detall de les osques al llavi de la peça. Font: Arxiu del GRAP.

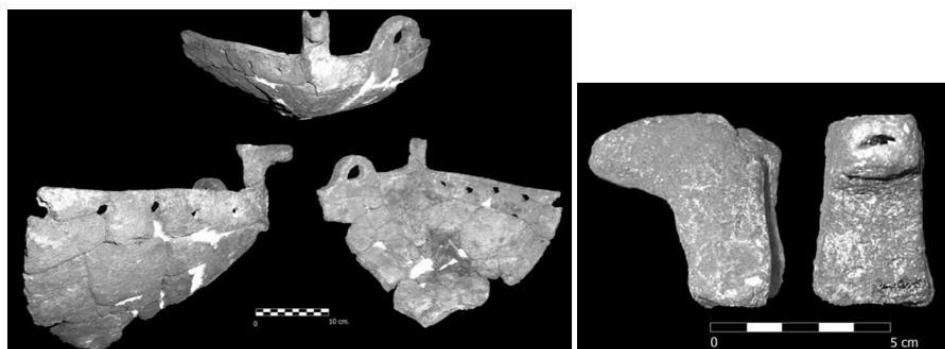


Fig.47. A l'esquerra, vas-hippos recuperat al Santuari del Carambolo. A la dreta, pròtoma de cavall recuperat al Santuari del Carambolo, eventualment pertanyent al mateix vas-hippos. Font: Guerrero i Escacena, 2010: 243-244. Fig.45.

Orientació de l'àmbit	Eix nord/sud.
Longitud de l'eix màxim	3, 72m, nord/sud.
Longitud de l'eix menor	2, 36m, est/oest.
Longitud i amplades dels murs:	
- Mur nord:	Façana (UE2003) 1, 71m per 0,40cm aprox. d'amplada.
- Mur est:	Paret mitgera A7/A6 (UE2002) 3, 72m de longitud per 0,40cm aprox. d'amplada.
- Mur sud:	Paret mitgera A7/A25 (UE2007) 2, 36m de longitud per 0,40cm aprox. d'amplada.
- Mur oest:	Paret mitgera A7/A18 (UE2010) 3, 72m de longitud per 0,40cm aprox. d'amplada.
Forma i superfície	Rectangular, 8,78m <sup>2</sup> .

Taula 1. Paràmetres generals de l'A7.

## 9. Agraïments

Aquest Treball de Final de Grau no hagués pogut ser possible sense l'ajuda i el suport de diverses persones que m'han acompanyat durant aquest llarg recorregut.

Primer de tot voldria expressar el meu profund agraïment al meu tutor, el Dr. David Garcia i Rubert, qui m'ha guiat, ajudat i acompanyat en tot moment. Sens dubte, el seu suport acadèmic, consells i paciència m'han donat forces per aconseguir els meus reptes i per acabar de formar-me com arqueòloga.

Agrair al GRAP, qui em va donar la benvinguda a l'equip amb els braços ben oberts i per confiar en mi per realitzar una investigació dins dels mateixos estudis del GRAP.

Encara que les tasques del laboratori no van poder ser completades pels motius esmentats, voldria agrair al Dr. Jaume Buxeda, a la Dra. Alessandra Pecci, al Dr. Santi Riera i a la Carme Saorin, investigadors que estaven compromesos en realitzar les anàlitzes pertinents i així poder dur a terme un TFG complert.

De la mateixa manera, agrair a la Noelia Rolando per haver-me ajudat en tot moment al laboratori.

A la meua família pel seu incondicional suport en tot moment, ja hagin sigut en els bons i no tan bons.

Per últim, voldria agrair a les meves amigues, tant les del grau com les d'Almacelles, per haver tingut tanta paciència quan els hi explicava les meves preocupacions i satisfaccions.

## 10. Bibliografia

Alarcón, E., Sánchez, M. (2015): "Arqueología feminista, de las mujeres y del género en la prehistoria de Andalucía". *Menga* 6: 33-59.

Albizuri, S., Alonso, N., López Cachero, X. (2011): "Economia i canvi social a Catalunya durant l'edat del Bronze i la primera edat del ferro". Dins de: Valenzuela-Lamas, S., Padrós, N., Belarte, M<sup>a</sup>C., Sanmartí, J., (ed.): *Economia agropecuària i canvi social a partir de les restes bioarqueològiques el primer mil·lenni aC a la Mediterrània*



*occidental. Actes de la V reunió internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 16 al 18 d'abril de 2009): 11-36.*

Amorós, I. (2019): *Ideología poder y ritualidad en el paisaje ibérico. Procesos sociales y prácticas rituales en el área central de la Contestania*. Servicio de investigación prehistórica del museo de prehistoria de Valencia. Serie de trabajos varios. Núm. 123. Diputación de Valencia. 233pp.

Arruda, A., Celestino, S. (2009): "Arquitectura religiosa en Tartessos", dins de: Mateos, P., Celestino, S., Pizzo, A., Tortosa, T. (Coord): *Santuarios, oppida y ciudades. Arquitectura sacra en el origen y desarrollo urbano del Mediterráneo occidental*. CSIC: 29-78.

Asensio, D., Belarte, M.C., Ferrer, C., Noguera, J., Sanmartí, J., Santacana, J. (1994/1996): "El poblament de les comarques del curs inferior de l'Ebre durant el Bronze Final i la Primera Edat de Ferro". Dins de: Rovira, J. (ed.): *Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 a.n.e. a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la depressió de l'Ebre*. A *Actes de Taules Rodones d'Arqueologia Sant Feliu de Codines*. 301-317.

Baglioni, R., Bouzas, A., Escacena, J.L. (2018): "Actuación de conservación-restauración e investigación analítica y arqueológica del altar fenicio de *Caura*". Dins de: Escacena, J.L., Gómez, A., Gethsemaní, L. (coord): *Caura. Arqueología en el estuario del Guadalquivir*. *Spal* monografías N°XXVI. 201-221.

Barrachina, C., Buxeda, J., Garcia i Rubert, D., (2014): "Caracterització arqueomètrica de la ceràmica a mà del jaciment del primer ferro de Sant Jaume (Alcanar, Montsià)". *Pyrenae* 45.2: 31-57.

Bea, D., Diloli, J., Garcia i Rubert, D., Gracia, F., Moreno, I., Rafel, N., Sardà, S. (2008): "Contacte i interacció entre indígenes i fenicis a les terres de l'Ebre i del Sénia durant la primera edat del Ferro". Dins de: Garcia i Rubert, D., Moreno, I., Gracia, F., (Coord.): *Actes del Congrés Contactes. Indígenes i fenicis a la Mediterrània occidental entre els segles VIII i VI ane.*". 24-26 de novembre de 2006: 135-169.

Bea, D., Diloli, J., Sardà, S. (2009): "Arquitectura, banquete y expresión de poder: el caso del Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs, Terra Alta, Tarragona)". Dins de: Ferjaoui, A., Redissi, T. (éd.) : *La vie, la religion et la mort dans l'univers phénico-punique. Actes del VIIème Congrès International des Études phéniciennes et puniques: 1771-1783*.

Bea, D., Diloli, J., Vilaseca, A. (2002): "Espacio religioso y/o espacio de poder: el yacimiento protohistórico de "El Turó del Calvari"" (Vilalba dels Arcs, Terra Alta, Tarragona)." Dins de: Alvar, J., Hernández, L. (coord.): *Jerarquías religiosas y control social en el mundo antiguo. Actas del XXVII Congreso Internacional GIREA-ARYS IX: Jerarquías Religiosas y Control Social en el Mundo Antiguo*. Valladolid: 52-59.

Belén, M., Escacena, J.L. (1997): "Testimonios religiosos de la presencia fenicia en Andalucía oriental". *Spal* 6: 103-131.

Carneiro, L. (2002): "Was a Chieftdom a Congelation of Idea?". *Social Evolution & History* 1: 80-100.

Cela, X. (2006): "Las cerámicas ibéricas del período Ibérico Antiguo (siglos VI-V a.C): estado de la cuestión y propuestas". Dins de: Belarte, M<sup>a</sup>C., Sanmartí, J., (ed.): *"De les comunicats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental". Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 25 al 27 de novembre de 2004): 221-261*.

Celestino, S., Rodríguez, E. (2019): "El Santuario de Cancho Roano C: un espacio consagrado a Baal y Astarté". *Ophiussa* 3: 27-44.

Chapa, T., Pereira, J., Madrigal, A., López, M<sup>a</sup>T. (1991): "La sepultura 11/145 de la necrópolis ibérica de los Castellones de Ceal (Hinojares, Jaén)". *Trabajos de Prehistoria* 48: 333-348.

Collis, J. (1989): *La Edad del Hierro en Europa*. Labor S.A., Barcelona, 288 pp.

De la Bandera, M<sup>a</sup>L., Gómez, B., Ontalba, M., Respaldiza, M., Ortega, I. (2010): "El Tesoro de El Carambolo: técnica, simbología y poder". Dins de: De la Bandera, M<sup>a</sup>L., Ferrer, E., (Coord.): *El Carambolo. 50 años de un tesoro*. Separata. Universidad de Sevilla: 217-231.

Diloli, J., Bea, D., Sardà, S. (2018): *El Turó del Calvari de Vilalba dels Arcs. L'arquitectura del poder a l'Ebre durant la protohistòria*. Publicacions URV. 320 pp.

Escacena, J.L., Fernández, A. (2007): "Sobre el Carambolo: un *hippos* sagrado en el santuario IV y su contexto arqueológico". *Archivo Español de Arqueología* 80: 5-27.

Esteban, C. (2002): "Elementos astronómicos en el mundo religioso y funerario ibérico". *Trabajos de Prehistoria* 59: 81-100.

Esteban, C. (2016): "Equinoctial Markers in Protohistoric Iberian Sanctuaries". *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 16: 297-304.

Esteban, C. (2018): "Astronomy and Ritual in the Protohistory in the Southeast of the Iberian Peninsula". *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 18: 33-41.

Esteban, C., Benítez, L. (2016): "Orientaciones astronómicas en el *oppidum* oretano del Cerro de las Cabezas (Valdepeñas, Ciudad Real)". *Trabajos de Prehistoria* 73: 268-283.

Esteban, C., Escacena, J.L. (2013a): "Arqueología del cielo. Orientaciones astronómicas en edificios protohistóricos del sud de la Península Ibérica". *Trabajos de Prehistoria* 71: 113-138.

Esteban, C., Escacena, J.L. (2013b): "Oriented for prayer: Astronomical Orientations of Protohistoric Sacred Buildings of the South Iberian Peninsula". *Anthropological Notebooks* 19: 129-142.

Esteban, C., Iborra, D. (2016): "Temples of Astarté across the Mediterranean". *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 16: 161-166.

Esteban, C., Moret, S. (2006): "Ciclos de tiempo en la Cultura Ibérica: la orientación astronómica en el templo del Tossal de Sant Miquel de Lliria". *Trabajos de Prehistoria* 63: 167-178.

Fernández, M. (2019): "Tres ofrendas fundacionales en el *oppidum* ibérico de Alarcos". *Boletín del Museo Arqueológico Nacional* 38: 73-90.

Fernández, A., Rodríguez, A. (2005): "El complejo monumental del Carambolo Alto, Camas (Sevilla). Un santuario orientalizante en la paleodesembocadura del Guadalquivir". *Trabajos de Prehistoria* 62: 111-138.

Fernández, A., Rodríguez, A. (2010): "El Carambolo, secuencia cronocultural del yacimiento. Síntesis de las intervenciones 2002-2005". Dins de: De la Bandera, M<sup>a</sup>L., Ferrer, E., (Coord.): *El Carambolo. 50 años de un tesoro*. Separata. Universidad de Sevilla: 203-270.

Garcia i Rubert, D. (2005): *El poblament del primer ferro a les terres del riu Sénia. Els assentaments de la Moleta del Remei, Sant Jaume, la Ferradura i la Cogula durant els segles VII i VI a.n.e.* TD inèdita. Universitat de Barcelona.

Garcia i Rubert, D. (2011): "Nuevas aportaciones al estudio de los patrones de asentamiento en el nordeste de la Península Ibérica durante la Primera Edad del Hierro. El caso del Complejo Sant Jaume". *Trabajos de Prehistoria* 68.2: 331-352.

Garcia i Rubert D. (2015): "Jefes del Sénia. Sobre la emergencia de jefaturas durante la primera Edad del Hierro en el nordeste de la Península Ibérica". *Munibe Antropologia-Arkeologia* 66: 223-243.

Garcia i Rubert D., Gràcia, F., Moreno, I. (2016): *L'assentament de la primera edat del ferro de Sant Jaume (Alcanar, Montsià). Els espais A1, A3, A4, C1, Accés i T2 del sector 1*. Estudis del GRAP 1. Ed. Universitat de Barcelona. 448 pp.

GIP (2003): *Caballos y Hierro. El campo frisio y la Fortaleza de "Els Vilars d'Arbeca" (Lleida, España) siglos VIII-V aC*. Dins de: Alonso, N., Junyent, E., Lafuente, A., López, J., (coord): *Chevaux-de-frise i fortificació en la primera edat del ferro europea*. Grup d'Investigació Prehistòrica. Universitat de Lleida. 274 pp.

Gomes, F (2012): *Aspectos do sagrado na colonização fenícia. Contextos de culto de influência oriental na Idade do Ferro do Sul de Portugal (séculos VIII-III a.n.e)*. Centro de arqueologia da Universidade de Lisboa. 160pp.

Grau, I., Amorós, I., Segura, J.M. (2017): *El santuario ibérico y romano de La Serreta (Alcoi, Cocentaina, Penàguila). Prácticas rituales y paisaje en el área central de la Contestania*. Ajuntament d'Alcoi – Museu Arqueològic Municipal Camil Visedo Moltó. 237 pp.

Grau, I., Moratalla, J. (2001): *Interpretación socioeconómica del enclave*. Dins de: Abad, L., Sala, F. (ed.): *Poblamiento Ibérico en el Bajo Segura. El Oral (II) y la Escuera*. Real Academia de la Historia. 173-203.

Grau, I., Rueda, C. (2018): "La religión en las sociedades iberas: una visión panorámica". *Revista de Historiografía* 48: 47-72.

Graells, R. (2018): "Colgantes zoomorfos del nordeste: una actualización". Dins de: Prados, L., Rueda, C., Ruíz, A. (eds.): *Bronzes ibéricos, una historia por contar. Libro homenaje al Prof. Gérard Nicolini*. (Casa de Velázquez 3-4 marzo 2016). 513-533.

Graells, R., Alvarado, A. (2017): *Problemas de cultura material: Broches de cinturón decorados a molde de la Península Ibérica (s.VII-VIaC)*. Universitat d'Alacant. 272pp.

Guerrero, V., Escacena, J.L. (2010): "Barca ritual fenícia en el santuario de "el Carambolo" (Sevilla, España)". Dins de: Medas, S., D'Agostino, M., Caniato, G. (coord.): *Archeologia Storia Etnologia Navale. Atti del I convegno nazionale*. Cesenatico – Museo della Marineria (4-5 aprile 2008): 239-250.

Guevara, M. (2007): "Jefaturas y señoríos en Mesoamérica. Divergencias en la evolución social". *Maguaré* 21: 189-215.

Junyent, E., López, J. (2017): *La fortaleza dels Vilars d'Arbeca*. Catàlegs 3. Universitat de Lleida. 166pp.

Kristiansen, K. (1998): "Chieftdoms, states, and systems of social evolution". Dins de: Earle, T (ed.): *Chieftdoms: Power, Economy and Ideology*. Cambridge University Press: 17-43.

López Cachero, F.J. (2006): *Aproximació a la societat del nord-est peninsular durant el bronze final i la primera edat del ferro. El cas de la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental, Barcelona)*. Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona, 156 pp.

López Cachero, F.J., Pons, E. (2008): "La periodització del bronze final al ferro inicial a Catalunya". *Cypsela* 17: 51-61.

Lucas, M<sup>a</sup>.R. (1989): "El vaso teromorfo del poblado grande de Tossal Redó (Calaceite, Teruel) y su contexto arqueológico". *CuPAUAM* 16: 169-210.

Mateu, M. (2015): *Estudi de la terra crua durant la primera edat del ferro al nord-est de la península ibèrica des de les perspectives micromorfològica i tipològica. Els materials del jaciment de Sant Jaume (Alcanar, Montsià)*. TD inèdita. Universitat de Barcelona.

Neumaier, J (1996): "Colgantes zoomorfos de las costas valenciana y catalana". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 17: 255-261.

Padial, B (1999): "La producción alfarera pre y protohistórica del asentamiento de Ronda de la Vieja (Málaga). Aspectos tecnológicos y sociales". TD, Universidad de Granada.

Pérez, M., Bea, D., Diloli, J., Vilà, J., Prades, M. (2016): "La Gessera. An Iberian building for worship? (Tarragona, Spain)". *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 16: 291-295.

Pérez, A., Carretero, J.M., Alday, A., Arsuaga, L. (2013): "La Cerámica Protohistórica e Histórica en el yacimiento del Portalón de Cueva Mayor, Sierra de Atapuerca. Burgos". *Boletín de la Sociedad Española de Cerámica i Vidrio* 82: 183-192.

Peterson, C., Drennan, R. (2011): "Patterned variation in regional trajectories of community growth". Dins de: Smith, M (ed.): *The Comparative Archaeology of Complex Societies*. Cambridge University Press: 88-137.

Ramon, J., Rafel, N., Montero, I., Santos, M., Renzi, M., Hunt, M., Lois, X. (2011): "Comercio protohistórico: el registro del Nordeste peninsular y la circulación de mineral de plomo en Ibiza y el Bajo Priorato (Tarragona)". *Saguntum* 43: 55-81.

Sardà, S., (2014): "Vasos fenicios y sus imitaciones en contextos rituales del nordeste de la península ibérica (ss. VII-VI a.C.)". Dins de: Graells, R., Krueger, M., Sardà, S., Sciortino, G., (Coord.): *El problema de las >imitaciones< durante la protohistoria en el Mediterráneo centro-occidental. Entre el concepto y el ejemplo*. Tübingen. 131-148 p.

## 11. Webgrafia

GRAP-UB [en línia]. Data de consulta el 20 de juny del 2020. Disponible a:

<http://www.ub.edu/grap/>